

Akademie věd České republiky

Teze disertace
k získání vědeckého titulu "doktorka věd"
ve skupině sociální a humanitní vědy

Lexikální a dispoziční přístup k pětifaktorovému modelu osobnosti

Komise pro obhajoby doktorských disertací v oboru psychologie

Jméno uchazeče: PhDr. Martina Hřebíčková, Dr.

Pracoviště uchazeče: Psychologický ústav AV ČR, v.v.i.

Místo a datum: Brno/Praha, 2008

Resumé:

Soubor uveřejněných vědeckých prací, které jsou podkladem disertace tvoří 26 studií ve dvou tématických oblastech vztahujících se k pětifaktorovému modelu osobnosti. Studie byly publikovány v rozmezí let 1993 – 2007. První tématickou oblast představuje 11 studií věnovaných *lexikálnímu přístupu ke zkoumání pětifaktorové struktury osobnosti*. Druhou tématickou oblast tvoří 15 studií zaměřených na *dispoziční přístup k pětifaktorovému modelu osobnosti*. Z nich pět se zabývá *ověřováním psychometrických charakteristik metod určených k měření pěti obecných dimenzí osobnosti* nebo jejich validizací v různých zemích.

Studie byly publikovány v časopisech:

Československá psychologie (15 studií)

Studia Psychologica (1 studie)

Human Affairs (1 studie)

Journal of Personality and Social Psychology (3 studie)

Journal of Research in Personality (1 studie)

European Journal of Personality (2 studie)

Science (1 studie)

Jedna studie byla publikována v recenzovaném sborníku ze zahraniční konference a jedna studie je kapitolou v zahraniční monografii.

V 18 případech jsem studie publikovala samostatně nebo jsem uvedena jako první autorka, v osmi případech jsem publikovala ve spoluautorství.

Studie byly vypracovány v rámci grantových projektů financovaných GA ČR: 406/07/1561 *Posuzování národních stereotypů v kontextu pětifaktorového modelu osobnosti*, 406/01/1507 *Shody a rozdíly v sebeposuzování a posuzování druhými lidmi*, 406/93/1255 *Strukturální model osobnosti založený na lexikální analýze*.

Obsah

Resumé.....	3
Úvod	4
1. Lexikální (taxonomické) výzkumy pětifaktorové struktury popisu osobnosti	5
1.2 Pětifaktorový model (popisu) osobnosti	5
1.3 Historie pětifaktorového modelu popisu osobnosti v lexikálních studiích	6
1.4 Reprezentativní lexikální studie	6
1.5 Lexikální studie českých osobnostně relevantních adjektiv	7
1.5.1 První etapa lexikálního projektu: výběr osobnostně relevantních slov ze slovníku	7
1.5.2 Druhá etapa lexikálního projektu: klasifikace přídavných jmen do kategorií podle německého klasifikačního systému.....	7
1.5.3 Třetí etapa lexikálního projektu: odvození struktury rysů	8
1.5.4 Pětifaktorová struktura popisu osobnosti v češtině	8
1.5.5 Validita české pětifaktorové struktury popisu osobnosti	9
1.6. Srovnání pětifaktorových struktur v různých jazycích	10
1.7. Spojení dimenzionálního pětifaktorového modelu s kruhovým uspořádáním rysů: zkrácený pětifaktorový kruh (AB5C).....	11
1.8. Lexikální studie českých sloves popisujících chování, prožívání a jednání.....	13
1.8.1. První etapa lexikálního projektu: výběr osobnostně relevantních sloves ze slovníku	13
1.8.2. Druhá etapa lexikálního projektu: redukce souboru sloves	13
1.8.3. Třetí etapa lexikálního projektu: struktura sloves popisujících chování a prožívání.....	14
2. Dispoziční (dotazníkový) přístup zkoumání pětifaktorové struktury osobnosti	15
2.1. NEO inventáře.....	15
2.1.1. Vývojové trendy pěti dimenzí osobnosti	16
2.1.2. Rodové odlišnosti pěti dimenzí osobnosti	18
2.1.3. Mezikulturní psychologie rysů.....	19
2.1.4. Zkoumání shody mezi posuzovateli.....	20
2.2. Aplikace shlukové analýzy v NEO osobnostním inventáři	21
2.3 Alternativní metody pro diagnostikování pěti obecných dimenzí osobnosti (FFPI, BFQ, IPJ).....	22
2.4. Lexikální a dispoziční přístup k pětifaktorovému modelu – vzájemné obohacování.....	23
Literatura.....	25
Summary	31
Přehled studií, které jsou podkladem disertační práce	35
Seznam dalších původních vědeckých prací.....	37

Úvod

Projevy člověka, jeho chování nebo prožívání můžeme vyjádřit různými vlastnostmi - např. *uzavřený, agresivní, bázlivý, prudký*. Lidé běžně tato slova používají, když chtějí někoho charakterizovat. Na rozdíl od laického pojetí vlastností je jejich vědecké zkoumání založeno na systematickém shromažďování relevantních údajů, uplatňování statistických postupů pro jejich analyzování a formulování ověřitelných teorií. Vlastnosti osobnosti se v psychologii zkoumají v rámci popisu osobnosti, odvozuje se z nich struktura osobnosti, uplatňují se v lexikálním a dispozičním přístupu ke zkoumání pětifaktorového modelu osobnosti.

Pojem psychická vlastnost osobnosti není v rámci různých přístupů k jejich zkoumání jednotně nahlížen. *Vlastnosti osobnosti, osobnostní charakteristiky* (personality characteristics) mohou vyjadřovat zobecnění pozorovaných projevů člověka (např. za agresivního je označen člověk, jenž se v různých situacích chová útočně). Jedná se tedy o popisné, deskriptivní charakteristiky osobnosti pozorovaného jedince.

Vlastnosti jsou však také pojímány jako vnitřní determinanty chování poukazující na nějaké psychofyzické dispozice stojící za nimi. Psychická vlastnost je v tomto případě hypotetická konstrukce, je to vysouzená předpokládaná vnitřní determinanta projevů osobnosti. *Dispozice* (dispositions) jsou nejčastěji definovány jako vrozené nebo získané připravenosti chovat se, jednat nebo prožívat situace určitým způsobem. V užším smyslu jsou chápány jako nepozorovatelné charakteristiky, na které usuzujeme, když vysvětlujeme určité chování, jednání, výpověď, čin nebo prožitek osobnosti. Jako synonymum k pojmu dispozice se užívá pojem osobnostní *rysy* (personality traits). Tento pojem však bývá často užíván jako ekvivalent k pojmům psychická vlastnost nebo psychická charakteristika osobnosti.

Rysy lze chápat také jako obecné *dimenze osobnosti* odvozené z kvantifikovaných údajů o chování a použitelné k měření chování různých jedinců. Dimenzi vymezují dva její krajní póly (např. extraverte – introverte) a každého jedince lze umístit na kontinuu mezi tyto dva póly.

Zastánci „rysového“ přístupu se dosud neshodli na tom, co rysy vlastně vyjadřují. Zda jsou to charakteristiky popisující vlastnosti osobnosti nebo zda rysy vysvětlují příčiny chování, jednání a prožívání. Allport (1937) rozlišil dva druhy rysů: 1. vnější rysy, které můžeme pozorovat (behaviorální rysy) a 2. vnitřní (emoční a kognitivní rysy), které z vnějších projevů odvozujeme. Meehl (1956) si vypůjčil termíny z biologie a pomocí nich pojmenoval tyto dva druhy rysů jako fenotypické (vnější) a genotypické (vnitřní). Fenotypické rysy jsou zachyceny v běžném jazyce a zahrnují pozorovatelné, povrchové charakteristiky, jejichž prostřednictvím popisujeme individuální odlišnosti – různé způsoby chování, prožívání a jednání. Genotypické rysy pak mají vysvětlovat fenotypické rysy a příčiny našeho chování.

Kvůli této nejednoznačnosti v pojímání rysů byl tento přístup v psychologii osobnosti kritizován. Situacionisté dokonce existenci rysů zpochybňovali a zastávali tezi, že chování je jednoznačně určováno vnějšími situacemi. Diskutovalo se také o počtu a významu vlastností nejvýstižněji charakterizujících osobnost člověka. Od 80. let minulého století však zaznamenáváme renesanci zájmu o zkoumání rysů a stále početnější skupina badatelů se shoduje na tom, že osobnost člověka nejlépe vystihuje pět vlastností osobnosti, pro které se vžilo označení *Big Five*. Zkoumání

rysů v rámci pětifaktorového modelu osobnosti v sobě zahrnuje oba výše zmíněné přístupy. John a Srivastava (1999) proto rozlišují v rámci studia pěti faktorů osobnosti lexikální a dotazníkový přístup, Wiggins (1997) pak hovoří o lexikálně-taxonomickém a dispozičním přístupu.

Téma osobnostních rysů je v Psychologickém ústavu AV ČR dlouhodobě rozpracováváno a navazují v něm na práce Olgy Kolaříkové (Kolaříková, 2005; 1986; 1976) a Lídy Osecké (Osecká, 2001, 2000).

1. Lexikální (taxonomické) výzkumy pětifaktorové struktury popisu osobnosti

Už do antiky se datují snahy o vytvoření „mapy“ vlastností, kterými lze charakterizovat člověka, avšak ani ve 20. století se tento problém jednoznačně nevyřešil. Je to způsobeno pravděpodobně dvěma problémy. První spočívá ve vytvoření postupu, podle něhož by se lidské vlastnosti vybíraly. Druhý souvisí s tím, jakou zvolit metodu, aby bylo možné všechny vlastnosti nějakým způsobem uspořádat. Ve 20. století badatelé získali nástroje k řešení obou problémů v podobě formulace „*lexikální hypotézy*“ a statistické techniky – faktorové analýzy. Obecná lexikální hypotéza (Galton, 1884; Klages, 1926; Goldberg, 1993) vychází z předpokladu, že nejpodstatnější individuální rozdíly jsou uchovány v jazyce. Čím jsou jednotlivé rozdíly významnější, tím častěji se uplatňují v každodenní komunikaci a jsou zachyceny jako jednotlivá slova. Podstatou lexikálních studií je nejdříve ze slovníků vybrat slova používaná pro popis osobnosti, redukovat je a pomocí faktorové analýzy vlastnosti uspořádat (podrobněji např. Hřebíčková, 1995). Nejdůležitější dimenze, které byly takto odvozeny, tvoří pětifaktorovou strukturu popisu osobnosti.¹ Goldberg zavedl pro označení těchto pěti faktorů pojmenování „*Big Five*“ – „*velká pětka*“.

1.2 Pětifaktorový model (popisu) osobnosti

Goldbergovým záměrem nebylo poukázat na to, že všechny individuální rozdíly mohou být redukovány pouze na pět dimenzí, ale chtěl spíše zdůraznit, že pět dimenzí popisuje osobnost na nejvyšší úrovni abstrakce a že každá dimenze obsahuje množství dalších specifických charakteristik. McCrae a John (1992) zase navrhují pojmenování pěti faktorů podle prvních písmen jejich anglických názvů (Openness to Experience, Conscientiousness, Extraversion, Agreeableness, Neuroticism – první a poslední název je alternativním pojmenováním faktorů odvozených z dotazníkových výzkumů). Slovo OCEAN sice slouží také jako mnemotechnická pomůcka pro snadnější zapamatování názvů jednotlivých faktorů, ale návrh vyvolává dojem, že si jsou jednotlivé faktory velké pětky rovnocenné a stejně důležité, což lexikální výzkumy nepotvrzují. Norman (1963) seřadil faktory podle robustnosti a pro jejich označení použil římská čísla: I (*extraverze*), II (*přívětivost*), III (*svědomitost*), IV

¹ Pětifaktorová struktura popisu osobnosti odvozená na základě lexikální studie v češtině (Hřebíčková, 1995; 1997)

I. *Extraverze-živost (družný-samotářský, hovorný-nemluvný, průbojný-nepřubojný)*

II. *Přívětivost (dobrosrdečný-necitelný, laskavý-nelaskavý, snášenlivý-nesnášenlivý)*

III. *Svědomitost (důsledný-nedůsledný, pečlivý-nepečlivý, zodpovědný-nezodpovědný)*

IV. *Emocionální stabilita (klidný-neklidný, uvolněný-napjatý, psychicky vyrovnaný - psychicky nevyrovnaný)*

V. *Intelekt (přemýšlivý-nepřemýšlivý, inteligentní-neinteligentní, vzdělaný-nevzdělaný)*

(*emocionální stabilita*), V (*kultura*). Nejvíce se diskutuje o obsahu faktoru V, což se odráží i v jeho alternativním označování. Kromě pojmenování *kultura* (Norman, 1963, *intelekt* (např. Goldberg, 1990) a *otevřenost vůči zkušenosti* (Costa, McCrae, 1992) se užívá také označení *imaginace* (Saucier, 1992), *autonomie* (Hendriks, 1997).

1.3 Historie pětifaktorového modelu popisu osobnosti v lexikálních studiích

Galton (1884) zformuloval obecnou lexikální hypotézu a jako první shromáždil přibližně tisíc slov používaných k vyjádření vlastností osobnosti. Jeho pokračovatelkou se stala Baumgartenová (1933), která sestavila seznam čtyř tisíc německých slov popisujících „vnitřní stavy“. Seznam Baumgartenové inspiroval Allporta a Odberta (1936) k sestavení soupisu osobnostně relevantních slov v angličtině.

Ve čtyřicátých letech započal svou výzkumnou práci Cattell, jehož cílem bylo identifikovat nejvýznamnější charakteristiky osobnosti, zachycené v jazyce (Cattell, 1943; 1947). Cattell faktorovou analýzou odvodil dvanáct šikmých faktorů (Cattell, 1945 a, b), které se staly základem jeho teorie osobnosti i nástrojem jejího měření.

Strukturu rysů na základě Cattellova seznamu zkoumali také např. Fiske (1949), Tupes a Christal (1958, 1961, 1992), Norman (1963), Digman a Takemoto-Chock (1981), Digman a Inouye (1986) - (podrobněji Hřebíčková, 1993, 1995). Faktorová struktura, k níž dospěli, byla jednodušší než původní Cattellova a obsahovala pouze pět faktorů interpretovatelných, jen s dílčími odlišnostmi, již ve smyslu *velké pětky*.

1.4 Reprezentativní lexikální studie

Pětifaktorová struktura v americké angličtině byla odvozena ze seznamu přibližně 1 600 rysů z celkového souboru 18 000 osobnostně relevantních slov (Norman, 1967). Norman rysy nejdříve klasifikoval do 10 kategorií (dva póly každé dimenze pětifaktorové struktury) a slova dále rozlišil do 75 „synonymických shluků“ podle jejich sémantické podobnosti. Goldberg (1990) je faktoroval a jednoznačně potvrdil strukturu s pěti faktory interpretovatelnou ve smyslu *velké pětky*. Takový výsledek však mohl být podmíněn procedurou výběru proměnných, neboť pětifaktorový model byl užít jako kritérium pro třídění přídavných jmen. Peabody a Goldberg (Peabody, 1987; Peabody, Goldberg, 1989) poté sestavili seznamy slov, která klasifikovali do skupin synonym a antonym, aby ověřili jiný model osobnosti, ale i v těchto studiích se vždy potvrdila struktura s obvyklými pěti faktory. Peabody a Goldberg do seznamů osobnostně relevantních slov nezahrnovali charakteristiky vyjadřující stavy, hodnotící termíny a slova vztahující se k popisu zevnějšku. Tellegenová a Waller (1987) taková slova naopak do svého seznamu zahrnuli. Pravděpodobně proto kromě obvyklých pěti faktorů získali navíc dva faktory. Tyto faktory obsahují slova užívaná při hodnocení osobnosti, které pojmenovali *pozitivní valence* (*důležitý, vynikající*) a *negativní valence* (*zlý, špatný*). Obdobná strategie výběru osobnostních deskriptorů byla použita také ve španělské (Benet-Martínez, Waller, 1997), hebrejské (Allmagor, Tellegen, Waller 1995) a filipínské (Church, Katibak, Reyes, 1998) lexikální studii, v nichž bylo opět odvozeno sedmifaktorové řešení.

Existence pětifaktorové struktury popisu osobnosti se dosud potvrdila v reprezentativních výzkumech v holandštině (DeRaad, Hendriks, Hofstee, 1992), němčině (Ostendorf, 1990), polštině (Szarota, 1996), ruštině (Šmeljev, Pochil'ko, 1993), turečtině (Somer, Goldberg, 1999; Goldberg, Somer, 2000), chorvatštině (Mlačić, Ostendorf, 2004). S dílčími odlišnostmi pak v maďarštině (Szirmák, De Raad,

1994), ve dvou nezávislých italských lexikálních výzkumech (Caprara, Perugini, 1994; Di Blas, Forzi, 1998; 1999), korejštině (Hahn, Lee, Ashton, 1999), francouzštině (Blues a kol., 2001). Ve slovenštině je lexikální studie rozpracována (Ruisel, 1997)².

1.5 Lexikální studie českých osobnostně relevantních adjektiv

Cílem lexikálních studií, realizovaných v Psychologickém ústavu AV ČR v Brně v letech 1992 - 1995, bylo shromáždit osobnostně relevantní přídavná jména, podstatná jména a slovesa a stanovit strukturu u osobnostně relevantních přídavných jmen a sloves. Zjistit, do jaké míry se struktura odvozená z analýzy přídavných jmen shoduje s pětifaktorovým modelem osobnosti v americké angličtině.

1.5.1 První etapa lexikálního projektu: výběr osobnostně relevantních slov ze slovníku

Lexikální projekt probíhal v několika etapách. Nejdříve byla ze Slovníku spisovného jazyka českého (Academia, 1989) vybrána přídavná jména, která se používají k tomu, aby se „*chování a prožívání jednoho člověka odlišilo od chování a prožívání jiného člověka, tj. která označují určité typické způsoby chování, prožívání nebo reagování individua*“ (Allport, Odbert, 1936). Do seznamu nebyla zahrnuta přídavná jména vyjadřující charakteristiky společné všem lidem, slova označující geografický původ, národnost a profesní aktivity. Rozhodování o tom, zda je slovo vhodné pro popis osoby nebo osobnosti, usnadňoval „lingvistický test“, při němž se do věty *Jak „X“ vlastně jsem?* dosazovala jednotlivá přídavná jména. Ze slovníku bylo vybráno celkem 4 145 osobnostně relevantních přídavných jmen, což je 16% z celkového počtu přídavných jmen ve slovníku (podrobněji Hřebíčková 1994; Hřebíčková, 1995).

1.5.2 Druhá etapa lexikálního projektu: klasifikace přídavných jmen do kategorií podle německého klasifikačního systému

V druhé etapě bylo 4 145 vybraných přídavných jmen klasifikováno do kategorií podle německého klasifikačního systému (Angleitner, Ostendorf, John, 1990). Tento klasifikační systém obsahuje pět hlavních kategorií (*1. Dispozice, 2. Prožívání a chování, 3. Společenské a sociální aspekty, 4. Charakteristiky zevnějšku, 5. Neobvyklé pojmy*) a 13 podkategorií. Cílem klasifikace byl výběr relativně trvalých vlastností osobnosti, tzv. dispozic (*ctižádnostivý, samotářský, upřímný*) a jejich odlišení od charakteristik vyjadřujících pouze dočasné stavy (*rozčilený, udivený, jásavý*), tělesné symptomy (*čilý, hladový, rozlámaný*), aktivity (*bdící, křičící, trýznící*), postoje a světový názor (*konzervativní, materialistický, loajální*), anatomii a zevnějšek (*baculatý, nafintěný, odraný*), odborné a metaforické termíny (*animální, čertovský, vypečený*), role a sociální vlivy (*bratrský, milovaný, přitažlivý*). Vyloučena byla také hodnotící přídavná jména (*dobrý, špatný, obyčejný*). Klasifikaci přídavných jmen do jednotlivých kategorií provádělo šest nezávislých expertů. Jako reprezentativní byla pro jednotlivé kategorie vybrána ta přídavná jména, na jejichž zařazení do příslušné kategorie se shodla většina posuzovatelů. Pro kategorii *Dispozice* bylo vybráno 366 reprezentativních rysů (podrobněji Hřebíčková, Ostendorf, 1995; Hřebíčková, 1997).

²O lexikálních výzkumech v různých jazycích a jejich srovnání podrobněji viz Hřebíčková (2003).

1.5.3 Třetí etapa lexikálního projektu: odvození struktury rysů

Smyslem třetí etapy bylo odvodit strukturu reprezentativního seznamu rysů pomocí faktorové analýzy. Z 366 vybraných rysů byly vytvořeny posuzovací škály, které byly předloženy respondentům k sebeuposouzení, přičemž ratingové údaje byly nejdříve standardizovány, aby se vyloučila tendence zaznamenávat stereotypní odpovědi. Metodou hlavních komponent bylo analyzováno 358 ratingových škál (osm rysů bylo dodatečně vyloučeno, neboť jejich význam nebyl jasný více než 25% respondentům). Sebeuposouzení na 366 škálách provedlo $N = 429$ respondentů (243 mužů a 186 žen) ve věku od 17 do 81 let, průměrný věk $M = 31,3$, směrodatná odchylka $s = 14,4$.

Analýza sebeuposouzení poskytla 95 hlavních komponent s vlastními hodnotami ≥ 1.0 . Průběh grafu vlastních hodnot ukázal patrný předěl mezi pátým a šestým faktorem. Aby bylo možné prvních pět komponent interpretovat, byla provedena rotace varimaxem. Pětifaktorové řešení vysvětluje 26,8% celkového rozptylu.

1.5.4 Pětifaktorová struktura popisu osobnosti v češtině

Ve faktoru pojmenovaném *extraverze – živost* jsou významně zastoupena přídavná jména vyjadřující povídanost na pozitivním pólu a málomluvnost na pólu negativním. Přídavná jména jako např. *řečný, hovorný, mluvný x málomluvný, tichý, nemluvný* mají ve faktoru *extraverze* vysoký faktorový náboj a z toho lze vyvodit, že to jsou jeho nejvýznamnější charakteristiky. *Extraverzi – živost* charakterizují také přídavná jména postihující aktivitu na pozitivním pólu a pasivitu na protikladném pólu. Tuto dílčí dimenzi *extraverze* zastupují např. přídavná jména *energický, průbojný, aktivní x pasivní, nerázný, neprůbojný*. Další dílčí dimenzi lze interpretovat jako společenskost na pozitivním pólu a nespolečenskost na pólu negativním. Pozitivní pól reprezentují pouze dvě přídavná jména (*společenský, otevřený*), kdežto negativní pól této dílčí dimenze zastupuje sedm přídavných jmen (např. *uzavřený, samotářský, plachý*). *Extraverzi* ve faktoru *extraverze – živost* reprezentují zejména synonyma vyjadřující povídanost, *introverzi* zase výrazně charakterizuje nespolečenskost nebo také uzavřenost.

Pozitivní pól faktoru *přívětivost* představují přídavná jména *dobrosrdečný, snášenlivý, přívětivý*. Navíc zde můžeme najít charakteristiky postihující morálku jako např. *poctivý, mravný, charakterní*. Mezi přídavnými jmény zastupujícími negativní pól tohoto faktoru najdeme charakteristiky vyjadřující ovládání druhých (*panovačný, despotický, autoritářský*), dále vlastnosti zobecňující agresivní projevy (*útočný, agresivní, násilnický*) a slova *rozpínavý, expanzivní, výbojný* vystihující nadměrnou dravost a prosazování se na úkor druhých.

Vztah k práci a vědomí povinnosti nebo naopak její odmítání a nedůslednost vyjadřuje faktor pojmenovaný jako *svědomitost*. Tyto vlastnosti reprezentují slova *pilný, pracovitý, usilovný x lenošný, nesvědomitý, laxní*. Způsob plnění pracovních úkolů vyjadřují slova *důkladný, systematický, pečlivý x nesvědomitý, chaotický, nepozorný*. Do negativního pólu faktoru *svědomitost* však vstupují také slova vyjadřující spíše emocionální labilitu (*nestabilní, nestálý, nejistý*). Faktor *svědomitost* je v pětifaktorovém řešení nejrobustnější.

Nejméně robustní je v pětifaktorovém řešení faktor *emocionální stabilita*. Z toho lze vyvodit, že čeština má relativně méně přídavných jmen, která na jedné straně vyjadřují stabilní, vyrovnané a podnětům přiměřené reagování jedince s převažujícím klidem a rozvahou, na straně druhé nestálé, lehce vyvolatelné a

podnětům nepřiměřené emocionální reagování spojené s kolísáním nálad, neklidem a přecitlivělostí. Kromě vlastností jednoznačně vystihujících emocionální stabilitu (např. *klidný, vyrovnaný, sebejistý*) a emocionální labilitu (např. *neklidný, labilní, nervní*) vstupují do tohoto faktoru také přídavná jména, která mají současně vyšší faktorový náboj ve faktoru pojmenovaném *intelekt* (např. *nadáný, bystrý, talentovaný*). Přestože je interpretace faktoru, jakým je *emocionální stabilita*, do jisté míry problematická, lze najít dvě dílčí dimenze, jež pozitivní pól tohoto faktoru v češtině reprezentují - vyrovnanost (*klidný, vyrovnaný*) a sebedůvěra (*sebejistý, sebedůvěrný, sebedůvěřivý*). Negativní pól zastupují převážně přídavná jména popisující prudké negativní emocionální reagování s pozorovatelnými projevy (např. *popudlivý, zlostný, vznětlivý*). Najdeme zde však i další vlastnosti spojované s emocionální nestabilitou – neklid, úzkost a náladovost.

Pozitivní pól pátého faktoru tvoří čtyři dílčí dimenze – přirozená inteligence (např. *chytrý, inteligentní, bystrý*), vzdělanost (např. *studovaný, učený, vzdělaný*), tvořivost (*koumavý, nápaditý, důvtipný*) a talent (např. *nadáný, talentovaný, schopný*). Negativní pól vystihují především omezenost (např. *přihloupý, neinteligentní, omezený*), nevzdělanost (např. *nevzdělaný, analfabetický, neučennivý*) a netalentovanost (např. *nenadáný, netalentovaný*). Na základě těchto přídavných jmen lze pátý faktor interpretovat jako *intelekt* (podrobněji Hřebíčková, 1997, 1999).

1.5.5 Validita české pětifaktorové struktury popisu osobnosti

Interpretace faktorů pětifaktorové struktury osobnosti na základě přídavných jmen s nejvyšším faktorovým nábojem je velmi subjektivní. Mohla by nastat situace, že faktor obsahující jen několik přídavných jmen, které svým významem odpovídají některé z dimenzí pětifaktorového modelu, je podle ní automaticky pojmenován. Může nastat i opačný případ, že jsou použity odlišné názvy pro faktory, které lze jednoznačně pojmenovat shodně s dimenzemi velké pětky. Při ověřování validity pětifaktorové struktury popisu osobnosti odvozené z analýzy českých osobnostně relevantních adjektiv byly provedeny tři studie. Validitu pětifaktorové struktury popisu osobnosti lze ověřit např. jejím srovnáním s některou reprezentativní strukturou v jiném jazyce. V první studii byla jako reprezentativní struktura vybrána Normanova (1967). Součástí této studie bylo hodnocení sémantické podobnosti 366 českých rysů s Normanovou strukturou prováděné 10 experty. Faktory odvozené z tohoto hodnocení expertů (internální struktura) byly srovnány s původním pětifaktorovým řešením (externální strukturou odvozenou se sebezposouzení respondentů na reprezentativním souboru českých rysů). Korelace mezi faktorovými náboji původních faktorů a hodnocením sémantické podobnosti rysů podle Normanova modelu se pohybovaly v rozmezí od 0,88 (pro faktor *intelekt*) do 0,69 (pro faktor *emocionální stabilita*).

V druhé validizační studii bylo analyzováno 171 posuzovacích škál používaných americkými autory k měření pětifaktorové struktury osobnosti (tzv. markery Big Five, Hřebíčková, Ostendorf, 1996). Struktura odvozená ze sebezposouzení na základě markerů Big Five byla opět porovnána s původní českou pětifaktorovou strukturou. Hodnoty korelací mezi faktorovými skóre z původních faktorů a faktorovými skóre odvozenými z markerů Big Five se pohybovaly v rozmezí od 0,81 (pro faktor *extraverze-život*) do 0,50 (pro faktor *intelekt*).

Porovnání původního pětifaktorového řešení s faktory vyvozenými ze sebezposouzení na škálách dotazníku NEO-FFI bylo obsahem třetí validizační studie.

Dotazník NEO-FFI (Costa, McCrae, 1989; Hřebíčková, Čermák, 1996; podrobněji viz kapitola o dispozičním přístupu) byl vytvořen pro měření *neuroticismu, extraverte, otevřenosti vůči zkušenosti, přívětivosti a svědomitosti*. Korelace mezi původními a dotazníkovými faktory se pohybovala od 0,72 (pro faktor *svědomitost*) do 0,17 (pro faktor *intelekt*). Nižší hodnoty korelace intelektu s otevřeností vůči zkušenosti je způsobena odlišným obsahem tohoto faktoru v rámci dispozičního přístupu k pětifaktorovému modelu osobnosti.

Interpretace pěti faktorů odvozených ze sebeposouzení podle 358 reprezentativních českých rysů ve smyslu pětifaktorového modelu osobnosti byly v jednotlivých validizačních studiích potvrzena.

1.6. Srovnání pětifaktorových struktur v různých jazycích

Další způsob ověřování univerzální platnosti pětifaktorové struktury je vzájemné srovnávání reprezentativních pětifaktorových struktur v různých jazycích. Jedna z možností je provést psychometrické porovnání pětifaktorových struktur a zjistit míru shody odpovídajících faktorů. Dosud bylo publikováno několik srovnávacích studií (Hofstee a kol., 1997; De Raad, Perugini, Szirmák, 1997; De Raad, Di Blas a Perugini, 1997; De Raad a kol., 1998). V poslední citované studii De Raad a spolupracovníci srovnávali strukturu v americké angličtině s holandskou, německou, dvěma italskými, maďarskou, polskou a českou strukturou. Holandský, německý, maďarský a český první faktor (*extraverze*) svým významem odpovídá americkému prvnímu faktoru, kdežto italský a polský první faktor svým významovým odstínem postihující dynamiku a radostnost mají navíc souvislost s americkým čtvrtým (např. *optimistický*) a pátým (např. *tvořivý*) faktorem. Druhý faktor *přívětivost* v americké angličtině nejvíce koresponduje s odpovídajícím českým faktorem. V ostatních jazycích se do tohoto faktoru přimísila i některá slova významově související s americkým čtvrtým faktorem (*emocionální stabilita*). Americkému třetímu faktoru (*svědomitost*) nejlépe odpovídá holandský faktor *svědomitost*. V němčině, maďarštině, italštině a polštině přibírá faktor *svědomitost* ještě některé významové odstíny amerického čtvrtého faktoru a v češtině navíc i faktoru pátého. Ještě problematičtější je srovnání čtvrtého a pátého faktoru, protože korelují navíc s jedním nebo i dvěma dalšími americkými faktory.

Kromě psychometrického porovnání „národních“ pětifaktorových struktur Peabody a De Raad (2002) zkoumali obsah faktorů také kvalitativně. Dosud se vždy hovořilo o sporném obsahu pátého faktoru, který se v jednotlivých národních studiích odlišuje a bývá různě pojmenován (*intelekt, kultura, otevřenost, imaginace, autonomie*). Peabody a De Raad na základě kvalitativní analýzy dokazují, že pochybnosti lze vyslovit také o univerzální platnosti čtvrtého faktoru *emocionální stabilita*. Zjistili, že charakteristiky, vyjadřující *emocionální stabilitu* (bázlivost a podrážděnost), se vyskytují v jednom faktoru kromě americké angličtiny pouze v češtině a maďarštině. V ostatních sledovaných jazycích vstupují do dalších faktorů *velké pětky* (*extraverze, přívětivost*). Diskuse o obecné platnosti pětifaktorové struktury by tedy měla směřovat k redukování počtu faktorů na tři. Tento závěr podporují především výsledky italské, maďarské a korejské studie (o srovnání jednotlivých národních pětifaktorových struktur podrobněji Hřebíčková, 2003).

1.7. Spojení dimenzionálního pětifaktorového modelu s kruhovým uspořádáním rysů: zkrácený pětifaktorový kruh (AB5C)

V lexikálních výzkumech se užívá postup, spočívající v analýze hlavních komponent a následné rotace varimaxem, jehož cílem je získat relativně nezávislé, ortogonální faktory a co nejjednodušší strukturu osobnostních charakteristik. Pětifaktorová struktura obsahuje v takovém případě výhradně charakteristiky sytící významně a jednoznačně příslušný faktor a rysy korelující s dalšími faktory jsou ignorovány. Přitom při faktorování rysů dochází velmi často k situaci, že rys má sice významný náboj na jednom faktoru, ale některé rysy mohou sekundárně sytit také jeden nebo i více dalších faktorů. Hofstee, de Raad a Goldberg (1992) např. zjistili, že jedna třetina z 540-ti anglických rysových přídavných jmen měla faktorový náboj $\geq 0,20$ na dvou faktorech a přibližně polovina proměnných sytila $\geq 0,20$ pouze jeden faktor.

Pro uspořádání struktury osobnostních rysů jsou nejčastěji používány dva taxonomické modely - dimenzionální - jehož příkladem je velká pětka tvořená pěti bipolárními dimenzemi a kruhový, v němž jsou rysy definovány svou pozicí na osách tvořených dvěma nezávislými dimenzemi. Nejznámějším kruhovým modelem je Wigginsův kruhový model interpersonálních rysů tvořený dimenzemi *dominance – submise* a *afiliace – hostilita* (Wiggins, Trapnell, 1996; Výrost, 2000). Za výhodu kruhového uspořádání pokládá Osecká (2000) možnost identifikovat sémanticky blízké a soudržné shluky rysů, nevýhoda dvoudimenzionálního kruhového uspořádání spočívá v pokrytí pouze určité části osobnostních vlastností, např. v případě Wigginsova modelu pouze interpersonálních charakteristik. Hofstee, de Raad a Goldberg (1992) se proto pokusili o spojení dimenzionálního pětifaktorového modelu s kruhovým uspořádáním a vytvořili zkrácený pětifaktorový kruh (AB5C – the Abridged Big Five Dimensional Circumplex). Obecně by bylo možné konstruovat pro pětifaktorový model pětidimenzionální kruh, autoři však na základě údajů z několika lexikálních projektů zjistili, že většina rysů nekoreluje významně s více než dvěma faktory. Ve zkráceném pětifaktorovém kruhu je každý rys charakterizován svými faktorovými náboji na dvou faktorech z pětifaktorové struktury, obsahuje tedy 10 dvoudimenzionálních kruhů.

Jiný podstatný problém při kruhovém upořádání rysů spočívá v tom, na kolik částí kruh rozdělit, neboli na kolik porcí rozkrojit koláč (De Raad, 2000). V modelu AB5C je každý dvoudimenzionální kruh rozdělen na 12 segmentů svírajících vždy úhel 30° . Protože každá dimenze má pozitivní a negativní pól, lze v těchto dvanácti segmentech vyjádřit všechny vzájemné kombinace.

Zařazení rysů do segmentů se provádí podle dvou nejvyšších faktorových nábojů jednotlivých proměnných (rysů), které poskytla analýza hlavních komponent s následnou rotací varimaxem. Pokud je primární faktorový náboj minimálně 3,73 větší než sekundární náboj, je rys zařazen do jednoznačného segmentu asociovaného s primárním faktorem. Např. *výřečný* má faktorový náboj 0,71 na faktoru I a druhý nejvyšší faktorový náboj je 0,09 na faktoru V, proto bude tento rys zařazen do segmentu I+ I+, v němž budou obsaženy i další rysy mající pouze pozitivní faktorový náboj na faktoru I (*extraverze*). Např. při kombinaci faktoru I s faktorem II se jedná o následující jednoznačné segmenty I+ I+, II+ II+, I- I-, II- II-. Celkem je takových jednoznačných segmentů deset. Ostatní segmenty v kruhu jsou namíchány podle primárních a sekundárních nábojů. *Dominantní* má primární faktorový náboj 0,31 na I faktoru a záporný sekundární faktorový náboj $-0,27$ na faktoru II (*přívětivost*), proto bude tento rys součástí segmentu I+ II-. *Útočný* má primární negativní náboj -

0,48 na faktoru II a sekundární pozitivní faktorový náboj 0,28 na faktoru I a bude proto součástí segmentu -II +I, atd. analogicky pro další kombinace.

Konkrétní umístění rysu v modelu se vypočítá velikostí jeho průmětu na půlící čáru (osu úhlu) segmentu. Úhel mezi půlící čarou a faktorem, na kterém má rys primární náboj je 30° a 60° mezi půlící čarou a faktorem, na kterém má rys sekundární náboj. Průmět velikosti (jeho náboj) h se pak vypočítá podle následujícího vzorce:

$$h = a_1 + \cos(30^\circ) + a_2 \cos(60^\circ),$$

kde a_1 a a_2 jsou hodnoty primárního a sekundárního faktorového náboje. Např. rys *dominantní* mající primární pozitivní faktorový náboj 0,31 na faktoru I a sekundární negativní faktorový náboj -0,27 na faktoru II bude tedy umístěn v segmentu I+ II- a konkrétní hodnota h (náboje) bude činit $0,31 \times 0,866 + 0,27 \times 0,50 = 0,40$.

Hřebíčková a Ostendorf (2005) aplikovali postup propojující dimenzionální pětifaktorovou strukturu rysů s jejich kruhovým uspořádáním. Analyzovali 10 zkrácených pětifaktorových kruhů 385 českých rysů. Výsledky AB5C analýzy českých rysů poukazují na skutečnost, že jednoznačně koresponduje s faktory pětifaktorové struktury pouze 8% rysů. 92% rysů lze definovat jako kombinaci pozitivních a negativních pólů faktorů pětifaktorové struktury. Tím lze vysvětlit, proč jsou totožné rysy v různých lexikálních studiích začleňovány k různým faktorům pětifaktorového modelu. Na základě výsledků AB5C analýzy českých, německých a anglických reprezentativních rysů lze vymezit nejpodstatnější významové aspekty jednotlivých faktorů. Ve všech třech studiích jsou mezi jednoznačnými rysy reprezentujícími extraverci adjektiva vyjadřující sociabilitu a komunikativnost. V segmentu II+ II+ se v české studii nacházejí dvě adjektiva (*dobrotivý, smířlivý*), u Johnsona a Ostendorfa (1993) v tomtéž segmentu najdeme adjektiva *svolný, laskavý, dobrosrdečný*; Hofstee se spolupracovníky (1992) uvádějí největší počet jednoznačných rysů (*soucitný, přívětivý, vřelý, chápatel, upřímný, srdečný, vstřícný*). V dřívějších výzkumech již bylo prokázáno, že charakteristiky příslušející faktoru *přívětivost* bývají hodnoceny jako sociálně žádoucí a současně byla prokázána souvislost těchto vlastností s feminitou (John, 1990), což koresponduje i se zjištěními ve třech nezávislých studiích uplatňujících AB5C metodologii. Třetí faktor *svědomitost* reprezentují v jednoznačném segmentu III+ III+ adjektiva *důsledný, zásadový*, větší počet adjektiv vstupuje do tohoto segmentu v obou zahraničních studiích. Adjektiva reprezentující tento segment podle Johnsona a Ostendorfa vystihují ukázněného, obezřetného, puntičkářského člověka, který má rád ve věcech pořádek a soustředí se na detaily. Obdobně lze interpretovat zmíněný segment také se studií Hofsteeho a spolupracovníků. Adjektiva významově odpovídající obvyklé interpretaci tohoto faktoru jako cílevědomost a zaměřenost na plnění úkolů se v jednoznačném segmentu nenacházejí. Interpretace čtvrtého faktoru na základě adjektiv v segmentu IV+ IV+ je problematická, protože v české studii neobsahuje tento segment žádnou charakteristiku, Hofstee se spolupracovníky zaznamenali pouze jedinou (*přející*), stejně jako Johnson a Ostendorf (*klidný*) domnívající se, že podstatou čtvrtého faktoru je nepřítomnost negativních emocí. V obou zahraničních studiích lze shodně interpretovat význam segmentu V+ V+ jako tvořivost (obsahuje adjektiva *kreativní, imaginativní, umělecky založený*). Výsledky české studie nabízejí interpretaci zmíněného segmentu obsahujícího jediné adjektivum (*studovaný*) spíše ve smyslu Normanova (1963) vymezení pátého faktoru jako *kultura*.

Zmíněné jednoznačné segmenty obsahují prototypické charakteristiky pro každý faktor pětifaktorové struktury, charakteristiky obsažené v nejednoznačných segmentech jsou však pro definování každého faktoru také důležité. Výsledky s použitím AB5C metodologie ukazují, že s výjimkou *extraveze* nejsou škály sestavené k měření pěti dimenzí osobnosti definovány charakteristikami příslušejícími k jednoznačným segmentům, ale k jejich různým kombinacím. Hofstee se spolupracovníky (1992) hovoří o přirozené „promiskuitě“ faktorů. Podle jejich názoru se některé faktory spolu kopulují a mají spolu mnoho potomků. Tuto biologickou metaforu doplňují Johnson a Ostendorf, kteří se inspirovali v chemii. Faktory definované charakteristikami z jednoznačných segmentů jsou podle nich jako chemické prvky, kdežto charakteristiky spadající do kombinací různých segmentů jsou jako chemické sloučeniny.

1.8. Lexikální studie českých sloves popisujících chování, prožívání a jednání

Lexikální studie jsou obvykle realizovány na souboru osobnostně-relevantních adjektiv. Slovesa popisující chování a prožívání byla dosud analyzována pouze v holandštině (De Raad a kol., 1988) a češtině (Hřebíčková a kol., 1999).

1.8.1. První etapa lexikálního projektu: výběr osobnostně relevantních sloves ze slovníku

Cílem této fáze taxonomického projektu bylo vybrat ze Slovníku spisovného jazyka českého (Academia, 1989) všechna slovesa vhodná pro popis chování, jednání a prožívání člověka. Bylo odhadnuto, že slovník obsahuje přibližně 33000 sloves. Slovesa tvoří 28% slovní zásoby uvedené v tomto slovníku. Jako osobnostně relevantní bylo hodnoceno přibližně 2400 sloves. 7% ze všech sloves ve slovníku lze použít při popisu chování a prožívání. Byla provedena sémantické redukce sloves. Ze seznamu byla vyloučena všechna slovesa, která byla ve slovníku označena jako knižní, řídké užívaná, zastaralá a nářeční. Pokud byla v seznamu slovesa v obou slovesných videch, byl dokonavý tvar slovesa vyloučen a v seznamu bylo ponecháno jen nedokonavé sloveso. Ze seznamu byla rovněž vyloučena slovesa s předponami (na, ne, o, po, pro, pře, roz, v, vy, za, z) a ponecháno bylo pouze sloveso v základním tvaru. Takovým způsobem byl seznam redukován na 1530 osobnostně relevantních sloves (tj. ze seznamu bylo vyloučeno 844 slov).

1.8.2. Druhá etapa lexikálního projektu: redukce souboru sloves

Vytvořit systém klasifikující osobnostně relevantní slovesa je obtížné. Holandští taxonomové při redukci osobnostně relevantních slov klasifikaci do předem definovaných kategorií nepoužívají. Jak v případě osobnostně-relevantních přídavných jmen i sloves redukuje jejich počet na základě hodnocení míry jejich osobnostní relevance, kterou hodnotí větší počet nezávislých posuzovatelů. V českém taxonomickém projektu sloves byly uplatněna kombinace obou postupů.

Posuzovatelé hodnotili míru osobnostní relevance každého slovesa v seznamu a také jej zařazovali do tří kategorií Seminova a Fiedlerova klasifikačního systému (1988). V tomto klasifikačním systému se rozlišují *slovesa popisující činnost* (činnosti mají jasně vymezený začátek a konec a většinou neobsahují pozitivní nebo negativní hodnocení), *slovesa interpretující chování* (činnosti mají jasně definován začátek a konec, často jsou pozitivně nebo negativně hodnocena a jsou více vázána na situace

než slovesa popisující činnosti), *stavová slovesa* (nemívají jasně definován začátek a konec).

Klasifikaci 1530 sloves do jednotlivých kategorií provedlo nezávisle na sobě 10 posuzovatelů. Pokud se nejméně šest posuzovatelů shodlo, bylo sloveso zařazeno do příslušné kategorie. Na základě tohoto kritéria bylo 578 (37,7%) sloves z celkového počtu 1530 zařazeno jako prototypické pro jednu ze tří kategorií. Největší počet sloves 25% byl přiřazen do kategorie *slovesa interpretující chování*, 8% tvořily *slovesa popisující činnosti*, nejméně sloves spadá do kategorie *stavová slovesa* (4%). 289 sloves zařazených do kategorií *stavová slovesa* a *slovesa interpretující chování* bylo využito ve třetí fázi lexikálního projektu.

1.8.3. Třetí etapa lexikálního projektu: struktura sloves popisujících chování a prožívání

Podle reprezentativního souboru 289 sloves provedlo sebesouzení 473 respondentů (142 chlapců a 307 dívek, 24 nevedlo rod) ve věku 14 až 60 let (průměrný věk 17,29 let, sd = 4,64). Byla provedena analýza hlavních komponent s rotací varimaxem, z níž bylo odvozeno dvou až šestifaktorové řešení.

Oba faktory dvoufaktorové struktury jsou dvoudimenzionální. První faktor postihuje na jednom pólu afiliantní, nurturantní a empatické chování (*milovat, přátelit se, soucítit, vcítovat se, konejšit, pečovat, povzbuzovat*). K významu prvního pólu přistupují ještě dvě fasety: sebereflexe (*rozjímat, hloubat, medítovat, zasnít se*) a pozitivní prožívání (*nadchnout se, doufat*). Na druhém pólu jsou zastoupeny charakteristiky dominantního, hostilního až agresivního chování. Do tohoto pólu spadají především slovesa vyjadřující sociální agresi (*posmívat se, utlačovat, nenávidět, zradit*). Také význam druhého pólu prvního faktoru obsahuje ještě další fasetu - nezodpovědné chování (*flákat se*). Druhý faktor spojuje na jednom pólu slovesa, která vyjadřují prožívání úzkosti, nejistoty, negativních emocí a submise (*obávat se, zoufat si, trudnomyslnět, podřizovat se, rozpakovat se, stydět se*). Opačný pól je definován slovesy, která vyjadřují předvádění se, vyhledávání vzrušení a zábavy (sensation-seeking v Zuckermanově pojetí).

Ve třífaktorovém řešení se obsah prvních dvou faktorů příliš nezměnil. Třetí faktor můžeme interpretovat jako negativní emocionální reakce a přímou agresi (maximální hodnoty faktorového náboje nedosahují hodnoty 0,5). Opačný pól této dimenze lze označit jako manipulativní submisi (*dolézat, donášet, lichotit, opičit se, žalobničit*).

Ve čtyřfaktorovém řešení se poněkud změnil význam třetího faktoru. Na jednom pólu sice zůstala slovesa charakterizující negativní emocionální reakce a přímou agresi, ale opačný pól má jiný význam. Jsou v něm obsažena slovesa, vyjadřující empatii, nurturanci a responsibilitu (*přátelit se, povzbuzovat, vcítovat se*). Tato slovesa mají současně velký náboj na prvním faktoru. Čtvrtý faktor spojuje slovesa, která vyjadřují nesvědomitost (*lajdačit, odflinknout, ulejšvat se, lenošit, lhát*) na jednom pólu a na opačném pólu jsou zastoupena slovesa (*dřít se, angažovat se, aspirovat, excelovat*).

Pátý faktor v pětifaktorovém řešení je obtížné interpretovat. Na jednom pólu jsou slovesa, která jsou spíše málo používaná, převzatá z jiných jazyků nebo archaická (*mystifikovat, perzekvovat, aspirovat, kverulantit, trudnomyslnět, pletichařit, diskriminovat*). Vyjadřují negativní sociální aktivitu a negativní změnu v citění subjektu. Na protipólu jsou pouze tři slovesa (*lichotit, pomlouvát, žárlit*).

V šestifaktorovém řešení se význam prvních pěti faktorů nemění. Přistupuje k nim další významová dimenze, v podstatě jednodimenzionální - lakomství a předvádění se (*lakotnět, hamonit, vytahovat se, blýsknout se*).

Struktura slovesných deskriptorů v určitých aspektech připomíná strukturu adjektiv užívaných k popisu osobnosti. První faktor ve všech řešeních odkazuje k faktoru *přívětivost*, v druhém faktoru se spojily charakteristiky emocionální instability, introverze a extraverte. Čtvrtý faktor ve čtyřfaktorovém řešení je paralelní s faktorem *svědomitost* ve velké pětce. Za největší rozdíl lze považovat skutečnost, že se nevyděilil faktor paralelní faktoru *intelekt* nebo *otevřenost vůči zkušenosti* známý z pětifaktorové struktury popisu osobnosti.

2. Dispoziční (dotazníkový) přístup zkoumání pětifaktorové struktury osobnosti

Podle dispozičního přístupu mohou rysy osobnost nejen popsat, ale také vysvětlit. Zatímco lexikální výzkumy usilují o vytvoření taxonomie, hierarchického systému a zmapování osobnostních charakteristik, cílem dispozičního přístupu je vytvoření rysové teorie, která by vysvětlila vnitřní dynamiku, motivy a fungování osobnosti jako celku. Lexikální přístup využívá slova, nejčastěji přídavná jména, kdežto dispoziční přístup, reprezentovaný především pracemi dvojice amerických autorů Costy a McCrae, je založen na analýze dotazníkových položek (škál).

2.1. NEO inventáře

Costa a McCrae provedli shlukovou analýzu 16 PF Cattellova dotazníku a identifikovali tři skupiny škál, označené *neuroticismus*, *extraverze* a *otevřenost vůči zkušenosti* (na základě několika Cattellových primárních faktorů). Ty se staly základem pro sestavení NEO inventáře nazvaného podle prvních písmen názvů škál *N(euroticism)*, *E(xtraversion)*, *O(penness)* - (Costa, McCrae, 1985). Když se seznámili s Goldbergovými lexikálními výzkumy, jejichž cílem bylo vybrat přídavná jména, která by nejlépe reprezentovala pětifaktorovou strukturu popisu osobnosti (Goldberg 1983), Costa a McCrae sestavili posuzovací inventář, do něhož zahrnuli 40 Goldbergových škál, a doplnili je o 40 původních škál vystihujících jejich NEO model. Faktorová analýza škál poskytla pětifaktorové řešení, a proto byly faktory *přívětivost* a *svědomitost*, původně identifikované v lexikálních studiích, doplněny do NEO modelu.

Dosud byly vytvořeny tři verze NEO inventářů – *NEO Personality Inventory* – *NEO-PI* (Costa, McCrae, 1985), revidovaná verze – *Revised NEO Personality Inventory* – *NEO-PI-R* (Costa, McCrae, 1992) jehož součástí je i zkrácená verze *NEO Five-Factor Inventory* – *NEO-FFI* Costa, (McCrae, 1989; 1992). V nejnovější verzi NEO-PI-3 (McCrae, Costa, Martin, 2005) byly položky nejasné adolescentům nahrazeny novými položkami. Revidovaná verze *NEO-PI-R* obsahuje 240 položek, 48 položek pro každou škálu, jež se dále dělí do 6 subškál.³ NEO Five Factor Inventory

³ Škály a subškály NEO PI-R (Costa, McCrae, 1992; Hřebíčková, 2004)

NEUROTICISMUS – úzkostnost, hněvivost-hostilita, depresivnost, rozpačitost, impulzivnost, zranitelnost.

EXTRAVERZE – vřelost, družnost, asertivita, aktivita, vyhledávání vzrušení, pozitivní emoce.

OTEVŘENOST – fantazie, estetika, prožívání, činnosti, ideje, hodnoty.

PŘÍVĚTIVOST – důvěra, upřímnost, altruismus, poddajnost, skromnost, jemnocit.

(NEO-FFI) - v češtině NEO pětifaktorový osobnostní inventář - je zkrácená verze *NEO-PI*. Položky tohoto inventáře se dále nediferencují. Každá z pěti škál je tvořena 12 položkami, které nejlépe vystihovaly jednotlivé škály v analýze inventáře *NEO-PI*, což znamená, že všechny položky inventáře *NEO-FFI* jsou rovněž obsaženy v inventáři *NEO-PI*.

V zápětí po publikování příruček k používání *NEO inventářů* v USA byla zahájena práce na překladu a validizaci českých verzí metody, které byly následně uplatněny ve výzkumných studiích. Nejdříve byla přeložena a validizována kratší verze *NEO inventáře – NEO Five-Factor Inventory - NEO-FFI* (Hřebíčková, Čermák, 1996). Poté byla do češtiny přeložena a ověřena také úplná verze NEO inventáře – *NEO-PI-R* měřící kromě pěti obecných dimenzí osobnosti také 30 dílčích vlastností (Hřebíčková, 2002). Příručky k používání obou metod umožňující jejich uplatnění v psychodiagnostice vydalo Hogrefe Testcentrum (Hřebíčková, Urbánek, 2001; Hřebíčková, 2004).

2.1.1. Vývojové trendy pěti dimenzí osobnosti

Costa a McCrae realizovali za použití NEO inventářů u amerických respondentů řadu longitudinálních a průřezových zkoumání pěti obecných dimenzí osobnosti (McCrae, Costa, 1990; Costa, McCrae, 1994). Opakovaně zjistili, že mladší respondenti si přisuzovali vyšší míru *neuroticismu*, *extraverze* a *otevřenosti ke zkušenosti* a nižší míru *přívětivosti* a *svědomitosti* ve srovnání se staršími. Ve spolupráci s kolegy z Německa, Itálie, Portugalska, Chorvatska, Jižní Koreje, Ruska, Estonska a Japonska ověřovali, zda lze tytéž odlišnosti pěti dimenzí osobnosti v závislosti na věku zaznamenat také v jiných kulturách, v nichž respondenti různého věku provedli sebesposouzení na základě položek národních verzí NEO-PI-R (McCrae a kol., 1999). Ve čtyřech případech (Itálie, Chorvatsko, Rusko, Estonsko) se sice nepotvrdilo ubývání *neuroticismu* s věkem, ve zbývajících zemích se mladší respondenti posuzovali jako neurotičtější. Pro ostatní čtyři dimenze velké pětky lze výsledky shrnout velmi jednoduše. Ve všech případech bylo zaznamenáno ubývání míry *extraverze* a *otevřenosti vůči zkušenosti* s věkem a nárůst míry *přívětivosti* a *svědomitosti*.

V jiné studii byla porovnávána struktura vlastností osobnosti zjišťovaná NEO pětifaktorovým osobnostním inventářem (NEO-FFI) u respondentů různého věku v Německu, Anglii, Španělsku, České republice a Turecku (McCrae, a kol., 2000). V České republice se výzkumu účastnilo 912 respondentů ve věku od 14 do 81 let, kteří byli stejně jako respondenti pocházející z ostatních zemí rozděleni do pěti skupin podle věku (14-17, 18-21, 22-29, 30-49, 50 let a více). Nepředpokládalo se, že budou zmíněné změny pěti dimenzí osobnosti v závislosti na věku zaznamenány také u respondentů pocházejících ze zemí s odlišnou kulturou, historií a náboženstvím. U respondentů pocházejících ze všech zúčastněných zemí bylo zjištěno, že s věkem ubývá míra *neuroticismu* a *extraverze* a narůstá míra *svědomitosti*. Již několikrát zmíněný trend spočívající ve vyšší míře *přívětivosti* u starších ve srovnání s mladšími se potvrdil v německém, českém a tureckém vzorku, ale nebyl zaznamenán u anglických a španělských respondentů. Ubývání *otevřenosti vůči zkušenosti* v závislosti na věku se potvrdilo u španělských, českých a tureckých respondentů, nebylo potvrzeno v německém a britském souboru, kde se nejmladší skupina

respondentů posuzuje jako méně otevřená novým zkušenostem ve srovnání s 18 - 21letými. Takový výsledek je však pravděpodobně podmíněn převahou vysokoškoláků v této skupině. U respondentů staršího věku se opět potvrdilo ubývání míry *otevřenosti vůči zkušenosti* v závislosti na věku.

Odlišnosti v míře pěti charakteristik osobnosti zaznamenané u respondentů různého věku však mohou být ovlivněny použitou metodou – sebesposouzením. Posouzení prováděné jinými (partnery, přáteli, známými) poskytuje alternativní postup zjišťování míry pěti obecných dimenzí osobnosti a nabízí další možnost ověřování změn pěti dimenzí osobnosti v souvislosti s věkem. U amerických respondentů se při posouzení jinými potvrdily změny osobnostních charakteristik v závislosti na věku obdobné jako při sebesposouzení (Costa, McCrae, 1992; Piedmont, 1994). V německém souboru 2 000 dvojčat, v němž každé z dvojčat bylo posuzováno dvěma posuzovateli však bylo zjištěno, že s věkem roste míra *svědomitosti*, ovšem nepotvrdily se statisticky významné souvislosti *extraverze a otevřenosti vůči zkušenosti* s věkem a korelace *neuroticismu a přívětivosti* s věkem byly velmi nízké (Rieman a kol., 1997). Míra pěti obecných dimenzí osobnosti zaznamenaná na základě sebesposouzení a posouzení jinými za použití NEO osobnostního inventáře (NEO-PI-R) byla sledována také u českých a ruských respondentů různého věku (McCrae a kol., 2004a). Analýzy sebesposouzení respondentů z obou zemí potvrzují již dříve zjištěné trendy – snižování míry *extraverze a otevřenosti vůči zkušenosti* a zvyšování míry *přívětivosti a svědomitosti* s věkem. Snižování míry *neuroticismu* s věkem však bylo zaznamenáno pouze u českých respondentů. Z posouzení jinými jednoznačné potvrzení těchto odlišností souvisejících s věkem nevyplývalo. V ruském souboru bylo zaznamenáno na základě posouzení jinými ubývání míry *extraverze a otevřenosti vůči zkušenosti* a růst míry *přívětivosti a svědomitosti* v závislosti na věku respondentů, u českých respondentů se totožné změny vyskytují u charakteristik souvisejících s *extraverzí a otevřeností vůči zkušenosti*. V rozsáhlém mezinárodním výzkumném projektu uskutečněném v 50 kulturách včetně asijských a afrických za použití verze pro posouzení jiného NEO-PI-R (McCrae, Terracciano and 78 members of the Personality Profes across Cultures Project, 2005) posuzovali vysokoškoláci jiného člověka ve věku 18-21 let a člověka staršího 40 let. Při posuzování mladších respondentů (18-21 let) byla téměř ve všech sledovaných kulturách zaznamenána vyšší míra *extraverze a otevřenosti vůči zkušenosti* a nižší míra *svědomitosti* ve srovnání se staršími (kterým bylo více než 40 let). V případě *neuroticismu a přívětivosti* jsou výsledky nejednoznačné. Ve dvou případech (Estonsko a Slovensko) byli starší posuzováni jako více *neurotičtí* ve srovnání s mladšími. V deseti zemích byl zaznamenán statisticky průkazný vliv věku na míru *přívětivosti*, v osmi případech míra *přívětivosti* u posuzovaných osob roste s věkem ovšem ve dvou zemích – Japonsku a Portugalsku jsou dospělí posuzováni jako méně *přívětiví* ve srovnání s 18-21letými.

Zjištění stejných vývojových změn osobnostních rysů v odlišných společnostech lze vysvětlit tím, že tyto změny odrážejí společné aspekty historického vývoje, jakými jsou například růst vlivu hromadných sdělovacích prostředků nebo zdokonalování zdravotní péče. Zdá se, že obecné historické vlivy působí na všechny faktory pětifaktorové struktury, kdežto historické zkušenosti specifické pro danou společnost nemají vliv na žádnou dimenzi *velké pětky*. Jiné vysvětlení je založeno na předpokladu, že osobnost se vyvíjí nezávisle na kulturním a historickém kontextu. Stejně tak, jako se dítě učí mluvit, počítat a usuzovat v určitém neměnném pořadí a v

určitému čase, tak se dospělí stávají přívětivějšími a introvertnějšími v důsledku zralejšího věku (McCrae a kol., 2000). Názor, že vývoj osobnosti je podmíněn vnitřním zráním, podporují kromě zmíněných mezinárodních srovnání studie dědičnosti prováděné na dvojčatech (Rieman, Agleitner, Strelau, 1997; Jang a kol., 1998) a výzkumy stability individuálních odlišností (Costa, McCrae, 1994; 1997).

2.1.2. Rodové odlišnosti pěti dimenzí osobnosti

Costa, Terracciano a McCrae (2001) srovnávali sebeposouzení mužů a žen podle NEO-PI-R ve 26 různých kulturách. Zaznamenali, že ženy skórují výše v *neuroticismu*, *přívětivosti*, *vřelosti* (subškála *extraverze*) a *prožívání* (subškála *otevřenosti vůči zkušenosti*) ve srovnání s muži. Muži napříč různými kulturami skórovali výše v *asertivitě* (subškála *extraverze*) a *otevřenosti idejím* (subškála *otevřenosti vůči zkušenosti*). V rámci mezinárodního výzkumného projektu Personality Profes across Cultures za účasti 48 zemí byly zaznamenány na základě sebeposouzení i posouzení druhými opět totožné rodové odlišnosti (McCrae, Terracciano and 78 members of the Personality Profes across Cultures Project, 2005). Muži se posuzovali a byli posuzováni jako asertivnější, více vyhledávající vzrušující zážitky a otevřenější idejím ve srovnání s ženami. Ženy dosahovaly vyšší míry v dílčích vlastnostech obsažených v *přívětivosti* (s výjimkou *poddajnosti*) a *neuroticismu* (s výjimkou *hněvivosti-hostility* a *impuzivnosti*). U žen byla rovněž zaznamenána vyšší míra *otevřenosti estetickému prožívání* a *prožívání emocí*. Výsledky srovnání míry rodových odlišností v 50 kulturách poukázaly na další zajímavou skutečnost. Ve vyspělých zemích jsou odlišnosti mezi muži ženami výraznější než v zemích třetího světa. Česká republika patří mezi země, v nichž jsou rodové odlišnosti nejvýraznější (větší odlišnosti mezi muži a ženami byly zaznamenány pouze ve Velké Británii).

Hřebíčková a Kouřilová (2007) ověřovaly, do jaké míry korespondují rodové stereotypy s rodovými odlišnostmi. U kolem vysokoškolských studentů bylo posoudit typickou dospělou ženu nebo typického dospělého muže na základě 30 dílčích vlastností obsažených v NEO modelu. Současně bylo jejich úkolem vymezit, kdy podle jejich názoru začíná a končí dospělost. Na základě tohoto vymezení pak byli z normativních souborů českých respondentů vybrány údaje žen a mužů ve věku 21-59 let, kteří již provedli sebeposouzení nebo byli posuzováni druhým na základě NEO osobnostního inventáře (Costa, McCrae, 1992, Hřebíčková, 2004). Sebeposuzování a posuzování druhými pak bylo srovnáno se stereotypními představami vysokoškoláků o dospělých mužích a ženách. Výsledky srovnání potvrdily předpoklady o konzistenci rodových stereotypů se sebeposouzením a posouzením druhými. Na úrovni dílčích vlastností zrcadlí rodové stereotypy ve většině případů rodové odlišnosti zaznamenané v mezinárodním výzkumu. Muži jsou vnímáni nejen jako asertivnější, ale také jako aktivnější, otevřenější novým činnostem, a cílevědomější ve srovnání s ženami. Vyšší míra otevřenosti idejím a s ní spojovaná racionalita u mužů je při posuzování rodových stereotypů pouze naznačena, neboť rozdíly mezi muži a ženami nejsou v tomto případě statisticky průkazné. Při posuzování rodových stereotypů v míře impulzivnosti, související s tendencí podléhat pokušení, byla zaznamenána její vyšší míra při stereotypním posuzování typického muže, ačkoliv při sebeposuzování se muži a ženy v míře impulzivnosti neliší.

2.1.3. Mezikulturní psychologie rysů

O tom, zda je podstata lidské přirozenosti vrozená nebo získaná, určena biologickými vlivy nebo vlivy prostředí a kultury, se stále diskutuje. Brown (1991) poukazuje na podobnosti mezi jedinci pocházejícími z různých kultur, Schweder a Sullivan (1990) naproti tomu tvrdí, že osobnost je podmíněna kulturními vlivy. Pětifaktorová teorie osobnosti v sobě zahrnuje oba názory na podstatu lidské přirozenosti tím, že rozlišuje biologicky dané bazální tendence a kulturně podmíněné charakteristiky adaptace. Každá abstraktní psychologická dispozice (bazální tendence) se projevuje jako charakteristická adaptace, která je výsledkem interakce jedince s prostředím. Všichni lidé mají vrozenou schopnost naučit se mluvit, je to univerzální bazální tendence, ale konkrétní jazyk, kterým se člověk naučí mluvit patří mezi charakteristiky adaptace, protože je určen prostředím, v němž jedinec vyrůstá. McCrae se v poslední době zajímá o vztah osobnostních rysů (bazálních tendencí) a vlivů různých kultur. McCrae (2000) srovnal úroveň pěti rysů osobnosti zjišťovaných pomocí NEO-PI-R ve 26 různých kulturách. Výsledky částečně potvrzují, jak je obecně vnímán národní charakter ve sledovaných zemích. Melancholický temperament Španělů se projevil v nejvyšším skórem *neuroticismu*, Němci - národ básníků a filozofů - se hodnotí jako nejvíce *otevření vůči zkušenostem*, Malajci, považovaní za uctivé a nekonfliktní, skórovali nejvýše v *přívětivosti*. U nás byly zatím provedeny dvě mezikulturní srovnání. Hřebíčková, Macek a Ostendorf (2000) srovnávali strukturu osobnosti zjišťovanou NEO pětifaktorovým osobnostním inventářem u českých a německých adolescentů. Zjistili, že Češi ve srovnání s Němci udávají vyšší míru *neuroticismu*, *extraverze* a *svědomitosti* a nižší míru *otevřenosti vůči zkušenosti*. Stejná metoda byla použita při srovnání struktury osobnosti českých, slovenských a polských adolescentů (Hřebíčková a kol., 2002). Výzkumu se zúčastnilo celkem 1538 adolescentů ve věku od 14-23 let (679 z České republiky, 350 z Polska, a 516 ze Slovenska). Největší rozdíly mezi adolescenty ze třech sledovaných zemí byly zjištěny v dimenzi *otevřenost vůči zkušenosti*. Polští adolescenti se posuzují jako otevřenější ve srovnání se Slováky a Čechy. Češi se statisticky významně posuzují jako více neurotičtí ve srovnání s Poláky a Slováky a přívětivější ve srovnání s Poláky. Poláci se posuzují jako otevřenější vůči zkušenostem ve srovnání s Čechy a Slováky a jako neurotičtější ve srovnání se Slováky. Slovinci se posuzují jako otevřenější vůči zkušenostem a svědomitější ve srovnání s Čechy a jako extravertovanější, přívětivější, svědomitější ve srovnání s Poláky.

Nejvýznamnějším úspěchem mezinárodního týmu vedeného Robertem McCraem je publikování výzkumné studie v časopisu Science (Terracciano, McCrae and 78 members of the Personality Profes across Cultures Project, 2005). Ve 48 zemích byly získány údaje ze sebeposouzení a posouzení jinými na šlálách NEO-PI-R. Další respondenti (univerzitní studenti) posuzovali typického představitele svého národa (posuzování národního stereotypu) podle National Character Survey. NCS obsahuje třicet bipolárních škál, které odpovídají třiceti subškálám NEO-PI-R. Cílem studie bylo zjistit, zda sebeposouzení a posouzení jinými podle charakteristik obsažených v pětifaktorovém modelu koresponduje s posouzením národního stereotypu. Posouzení národního stereotypu ve 49 zemích od 3989 respondentů bylo v jednotlivých zemích prostřednictvím vnitrotřídní korelace srovnáno s profilem vlastností odvozených se sebeposouzení a posouzení jinými. Posouzení národního stereotypu korelovalo významně s profilem odvozeným ze sebeposouzení pouze ve třech zemích (Francie, Japonsko a Malajsie), při porovnání stereotypu s posouzením

jinými byla průkazná korelace zaznamenána jen u respondentů z Libanonu a Polska. Na základě těchto výsledků lze konstatovat, že národní charakter nekoresponduje s osobnostními charakteristikami jedinců žijících na daném území. Ze srovnání údajů od českých respondentů s údaji získanými v ostatních 48 kulturách vyplynuly následující poznatky. Zatímco z posuzování národního stereotypu je patrné, že typický Čech patří mezi nejméně přívětivé, z posouzení prováděného druhými naopak zaznamenáváme, že čeští respondenti dosahují v posouzení jinými nejvyšší míry přívětivosti. Objasnit tento rozpor by mohly výsledky plánovaného výzkumného projektu zaměřeného na zkoumání národních auto- a heterostereotypů.

2.1.4. Zkoumání shody mezi posuzovateli

Sebeposuzování a posuzování druhými jsou základní metodologické nástroje používané ve společenských vědách. Chceme-li však taková posouzení využít pro vědecké účely, potřebujeme zjistit, zda se různí posuzovatelé mezi sebou shodují a zda reflektují sociální realitu. V 80. letech minulého století četné studie ukázaly, že shoda mezi posuzovateli provádějícími hodnocení na základě osobnostních rysů je téměř vždy statisticky významná, zvláště tehdy, pokud posuzovatelé znají posuzovanou osobu velmi dobře (Cheek, 1982; Funder, 1987; McCrae, 1982). McCrae a Costa (1989) shrnuli výsledky deseti prací zjišťujících shodu při hodnocení osobnostních rysů a konstatovali průměrnou korelaci vyjadřující míru shody posouzení 0,45. David Funder (1999) rozlišuje čtyři moderátory, které ovlivňují míru shody mezi posuzovateli. 1. Posuzovatel (provádí posouzení), 2. cílová osoba (je posuzována), 3. charakteristika, která je posuzována (rys) a 4. informace, u které rozlišuje její kvantitu (jak dlouho se posuzovatel a posuzovaný znají) a kvalitu (v jakém vztahu jsou posuzovaný a posuzovatel). V realizovaném výzkumu, který probíhal paralelně v České republice a Rusku jsme se zaměřili na zkoumání posledních dvou zmíněných moderátorů správnosti posouzení. Zajímalo nás, zda se míra shody liší v závislosti na rysu, který je posuzován. Dále jsme zjišťovali, jak informace vyjadřující kvalitu vztahu mezi posuzovatelem a posuzovaným ovlivňují míru shody (McCrae a kol., 2004b). Výzkumu se účastnilo 714 českých respondentů ve věku od 15 do 81 let, průměrný věk 36,10 let, SD 14,08 let (298 mužů a 416 žen), kteří na základě NEO-PI-R posoudili sebe a současně posoudili jinou osobu, manžela, manželku, sourozence, jiného příbuzného, nebo přítele, přítelkyni, atd.

Korelace mezi sebeposouzením v jednotlivých dimenzích pětifaktorového modelu a posouzením prováděným druhým vyjadřuje míru shody mezi posuzovateli. Mezi posuzovateli byla ve všech dimenzích pětifaktorového modelu zaznamenána relativně vysoká míra shody vyšší než v americké nebo ruské verzi (McCrae a kol., 2004). Oproti očekávání byla nejvyšší shoda (korelace sebeposouzení s posouzením jiným 0,65) zaznamenána u dimenze zjišťující *otevřenost vůči zkušenosti*, podle očekávání byla zaznamenána nejnižší shoda při posuzování charakteristik souvisejících s *neuroticismem* (0,50) a *svědomitostí* (0,51). Na úrovni dílčích 30 vlastností osobnosti zjišťovaných NEO-PI-R se shoda mezi posuzovateli pohybuje v rozmezí od 0,33 pro *otevřenost hodnotám* po 0,62 *otevřenost estetickému prožívání*). Pro další analýzy byli respondenti rozděleni do osmi podskupin a odděleně byla analyzována míra shody v případech, kdy posuzovanou osobou byli muži, ženy, adolescenti (14-21 let) a dospělí (22-81). Dále byli odděleně analyzováni manželé, sourozenci, jiní příbuzní a přátelé.

Ve všech podskupinách je relativně vysoká míra shody při posuzování *extraverze* a *otevřenosti*. Shoda mezi posouzením žen a mužů a jejich sebeposouzením je přibližně stejná ve čtyřech dimenzích pětifaktorového modelu (N,E,P,S). Pokud byly posuzovány ženy, tak byla zaznamenána vyšší míra shody se sebeposouzením (0,68) při posuzování v rámci charakteristik vyjadřujících *otevřenost vůči zkušenosti* než v případě, že byli podle této charakteristiky posuzováni muži (0,61). U adolescentů, u nichž lze obtížně předvídat chování, jsme předpokládali nižší míru shody při posuzování jejich osobnosti. Tento předpoklad se potvrdil pouze v dimenzi postihující *neuroticismus* (statisticky neprůkazná míra shody). Ovšem při posuzování *přívětivosti* a *svědomitosti* adolescentů byla zaznamenána vyšší míra shody než při posuzování dospělých. Domnívali jsme se také, že manželé, sourozenci a lidé v příbuzenském poměru, o kterých se předpokládá, že se znají své chování z mnoha různých situací se budou ve svém posouzení více shodovat než přátelé. Tento předpoklad se nepotvrdil. Naopak manželé, sourozenci a příbuzní se shodují méně ve srovnání s podskupinou tvořenou přáteli při posuzování *svědomitosti*. Příbuzní pravděpodobně nemají tolik možností o sobě získat relevantní informace o postoji k práci nebo plnění pracovních povinností. Při posuzování těchto charakteristik mohou být přátelé, spolupracovníci nebo spolužáci ve výhodě. Sourozenci, stejně jako adolescenti, vykazují nízkou míru shody při posuzování *neuroticismu*.

2.2. Aplikace shlukové analýzy v NEO osobnostním inventáři

Nejnámější kritik pětifaktorového modelu a současně zastávce typologického přístupu ke zkoumání osobnosti Block (1995) podotýká, že ačkoli je pětifaktorový model osobnosti založen na vzájemných vztazích mezi proměnnými u mnoha individuí, přesto není schopen vysvětlit dynamickou strukturu rysů jednotlivců. Nepoužívá proto pro jeho pojmenování pojem model, ale o PFM se vyjadřuje jako o pětifaktorovém na proměnné zaměřeném přístupu k popisu osobnosti.

Jak dimenzionální, tak i kruhový model rysů jsou zaměřeny na analýzu proměnných (*variable-centred approach*) a představují dva způsoby uspořádání struktury rysů. John a Robins (1994) však podotýkají, že teorie osobnosti se mají kromě struktury zabývat i dalšími dvěma aspekty, dynamikou a vývojem. Typologický přístup studující konfiguraci rysů u jednotlivců (*person-centered approach*) může sloužit k postižení druhého aspektu – dynamického fungování rysů.

V současné době se typologické bádání v psychologii osobnosti posunulo od intuitivně deduktivních postupů k postupům empiricky induktivním. Empiricky se osobnostní typy obvykle odvozují dvěma různými způsoby: Q-faktorovou analýzou a pomocí shlukové analýzy. Asendorpf se spolupracovníky (Asendorpf a kol., 2001) využil pro odvození osobnostních typů údaje získané ze sebeposouzení na základě metod identifikujících pět obecných dimenzí osobnosti, které analyzoval pomocí shlukové analýzy. Zjistil, že kritérium pro replikaci typu splňuje tříshlukové řešení. Také v dalších studiích analyzujících sebeposouzení za použití NEO inventářů u německých (Schnabel, Asendorpf, Ostendorf, 2002) a španělských respondentů (Boehm, Asendorpf, Avia, 2002) se opět replikovalo tříshlukové řešení. Ve všech třech citovaných studiích je rozložení a míra charakteristik obsažených v pětifaktorovém modelu v jednotlivých shlucích obdobná. Dobře se přizpůsobující jedinci (*resilients*) měli nízkou míru *neuroticismu* a vyšší nebo střední skóry v ostatních čtyřech dimenzích. Nadměrně se ovládající (*overcontrollers*) skórují

vysoko v *neuroticismu* a nízko v *extraverzi*; nedostatečně se ovládající (*undercontrollers*) se odlišují nízkou mírou *svědomitosti* a *přívětivosti*.

Hřebíčková a Urbánek (2006) provedli typologickou analýzu údajů získaných od 2279 českých respondentů ve věku od 14 do 83 let, průměrný věk 26,06 let ($s = 12,21$ let), z nichž bylo 946 mužů a 1333 žen. Respondenti provedli sebesouzení na škálách NEO osobnostního inventáře (NEO-PI-R, Hřebíčková, 2004). Ve shlukové analýze se replikovalo řešení se třemi a čtyřmi shluky. V obou řešeních jsme zaznamenali typ obsahově korespondující s *resilients*, do nějž vstupují nezdolní, bez obtíží se přizpůsobující jedinci se sociálně žádoucími charakteristikami – společenský, aktivní, energičtí, otevření novým zkušenostem, flexibilní, přívětiví a svědomití. Doposud se tento typ replikoval ve všech realizovaných studiích uplatňujících typologickou analýzu u respondentů pocházejících z různých zemí a za použití různých metod pro měření charakteristik obsažených v pětifaktorovém modelu i různých způsobů posouzení (Rammstedt a kol., 2004; Boehm a kol., 2002; Barbaranelli, 2002). Existence typů *overcontrolled* a *undercontrolled* se ve shlukové analýze českých respondentů nepotvrdila jednoznačně. Došlo k promíchání charakteristik *overcontrolled* a *undercontrolled*. Ve čtyřshlukovém řešení byl zaznamenán typ s nízkými mírami *přívětivosti* a *svědomitosti* obvyklými pro *undercontrolled*. Vysoká míra *neuroticismu* současně s nízkou mírou *extraverze* obvyklé pro *overcontrolled* nebyla v českých datech zaznamenána v žádném typu.

2.3 Alternativní metody pro diagnostikování pěti obecných dimenzí osobnosti (FFPI, BFQ, IPJ)

Kromě NEO inventářů, které jsou nejznámějšími a nejrozšířenějšími metodami pro diagnostikování pěti obecných dimenzí osobnosti, vznikly alternativní metody. Do češtiny byl přeložen holandský *The Five-Factor Personality Inventory* (Hendriks Hofstee, De Raad, 1999). Tento osobnostní inventář byl vytvořen na základě modelu AB5C - *the Abridged Big-Five Dimensional Circumplex* popsaném v kapitole 1.7. Při konstruování inventáře byly využity výsledky lexikální analýzy holandských osobnostně relevantních adjektiv a sloves. Dispoziční adjektiva vyjadřující kombinace pozitivních a negativních pólů dvou Big Five dimenzí byla přeformulována do krátkých vět obsahujících sloveso. Položky, podle nichž se provádí sebesouzení, jsou zformulovány ve 3. osobě j.č., neboť autoři předpokládají, že takové formulace podněcují respondenty k objektivnějšímu sebehodnocení. V FFPI reprezentuje každou dimenzi 20 položek, po 10 pro každý pól Big Five. Obsahově se dimenze FFPI od obvyklých dimenzí pětifaktorového modelu neliší s výjimkou jedné pojmenované *autonomie* (alternativa *otevřenosti vůči zkušenosti*). *Autonomie* je zde pojímána jako nezávislost myšlení a jednání. Při ověřování české verze dotazníku FFPI bylo dosaženo vnitřní konzistence škál v rozmezí od 0,82 do 0,88 (Čermák, a kol., 1996). Údaje od českých respondentů byly uplatněny v mezinárodní srovnávací studii ve 13 zemích (Hendriks, a kol., 2003). Uspokojivé psychometrické charakteristiky metody napříč různými národními verzemi ukazují, že FFPI je spolehlivou metodou použitelnou pro diagnostiku osobnosti v různých zemích. Zjistilo se, že struktura položek odvozená v jednom jazyce se replikovala i v dalších jazycích.

Dotazník *Big Five Questionnaire* BFQ (Caprara, a kol., 1993) obsahuje kromě škál měřících Big Five navíc škálu sociální desirability (škála lži). Každá z pěti dimenzí je rozdělena na dvě subškály vždy po 12 položkách. Dotazník obsahuje celkem 132 položek. Označení některých škál je odlišné od tradičně užívaných názvů jednotlivých

dimenzí. Metoda byla přeložena do češtiny a byly ověřovány její psychometrické charakteristiky (Ptáček, 1996). BFQ byl také jednou z metod použitých při stanovení konstruktové validity NEO-FFI (Hřebíčková, Urbánek 2001; Hřebíčková a kol., 2002).

Inventář přídavných jmen - IPJ (Hřebíčková, Urbánek, Čermák, 2000) se výše uvedených liší. Jedná se o původní metodu, ratingový inventář 60 bipolárních adjektiv reprezentujících pětifaktorovou strukturu osobnosti v češtině. Uspokojivé psychometrické charakteristiky a časová nenáročnost při administraci předurčují tuto metodu k uplatnění ve výzkumných studiích (Vaculík, 1999; Mlčák, 2005; Kouřilová, 2006).

2.4. Lexikální a dispoziční přístup k pětifaktorovému modelu – vzájemné obohacování

Ačkoli lze hovořit o dvou pětifaktorových modelech (jeden odvozen z lexikálních studií, druhý z analýzy dotazníkových položek), jsou si v mnohém podobné. Oba modely obsahují pět dimenzí, čtvrtý faktor Costa a McCrae pojmenovali podle charakteristik negativního pólu faktoru – *neuroticismus*. Většina osobnostních dotazníků obsahuje položky pro měření *neuroticismu*, avšak v lexikálních studiích se ukazuje, že v běžném jazyce je jen malý počet slov pro vyjádření emocionální stability/nestability a tento faktor bývá v lexikálních analýzách nejméně robustní. *Svědomitost* je v obou modelech vymezena velmi podobně, nikoli však identicky. Na druhé straně najdeme mezi oběma modely přinejmenším dva rozdíly. První se týká zařazení vlastností popisujících vřelost do faktoru *přívětivost* v lexikálních studiích, kdežto Costa a McCrae vřelost začlenili jako subškálu zjišťující *extraverzi*. Nejpodstatnější rozdíl však spočívá v tom, že v rámci lexikální tradice je pátý faktor vymezen jako *intelekt*, nebo *imaginace*, kdežto v NEO modelu je to *otevřenost vůči zkušenosti*. Costa a McCrae jsou přesvědčeni, že *otevřenost ke zkušenosti* je nejužitečnějším pojmenováním psychologicky velmi široké a přitom velmi zásadní charakteristiky.

Existence pěti obecných dimenzí osobnostních vlastností byla potvrzena a) v lexikálních analýzách slov používaných k popisu osobnosti i v analýzách položek osobnostních dotazníků, b) v sebeposouzení i posouzení jinými, c) v odpovědích respondentů různého věku a rodu, d) v různých jazycích a kulturách, e) na základě různých metod faktorové analýzy, přesto není velká pětka přijímána bez výhrad. Kritici se pozastávají nad tím, zda při charakterizování osobnosti vystačíme výhradně s pěti dimenzemi osobnosti a zda není pětifaktorový model příliš zjednodušující neboť rysy nahlíží jako popisné charakteristiky osobnosti. Z reprezentativních lexikálních studií je patrné, že pětifaktorová struktura je podmíněna způsobem výběru osobnostně relevantních slov. Ve studiích, v nichž seznamy osobnostně relevantních slov zahrnovaly i hodnotící, sociálně žádoucí a nežádoucí slova, byly odvozeny navíc dva faktory (*pozitivní a negativní valence*). Na základě kvantitativního a kvalitativního srovnání jednotlivých struktur lze konstatovat, že neexistuje jediná obecně platná struktura vlastností. Realističtější je hledat v různých jazycích přijatelné varianty pětifaktorové struktury. V různých jazycích tedy lze shodně identifikovat tři faktory. Interpretace čtvrtého a pátého faktoru zůstává problematická. Model je i nadále pracovní hypotézou využitelnou při dalším bádání v oblasti struktury osobnostně relevantních termínů.

Rozšíření jednoduché dimenzionální struktury rysů o jejich kruhové uspořádání podle metodologie AB5C poskytuje vztahový rámec pro ujasnění souvislostí a

odlišností mezi různými přístupy k definování faktorů (škál) pětifaktorového modelu a dílčích charakteristik (subškál). Do jednoznačných segmentů lze klasifikovat jen menší počet rysových deskriptorů, naprostá většina je umístěna ve smíšených segmentech a získává „významový odstín jiného faktoru“. Tato skutečnost objasňuje, proč jsou tytéž rysy začleňovány k různým faktorům pětifaktorového modelu. Výhrady kritiků pětifaktorového modelu směřují k jeho omezeným možnostem postihnout široké spektrum individuálních odlišností (pouze pět dimenzí stačí k úplnému a výstižnému popisu osobnosti?). Uplatnění AB5C metodologie teoreticky vymezuje 45 bipolárních faset reprezentujících pětifaktorový model jejichž výhodou navíc je, že jsou definovány jako kombinace faktorů pětifaktorového modelu a není proto nutné zavádět další pojmy.

Dispoziční přístup ke zkoumání pětifaktorového modelu překračuje rámec deskriptivní taxonomie a klade si za cíl vytvořit rysovou teorii vysvětlující vnitřní dynamiku, motivy a fungování osobnosti jako celku. Východiskem dispozičního přístupu ke zkoumání rysů není přirozený jazyk, ale položky osobnostních dotazníků, z nichž P.T. Costa a R.R. McCrae odvodili tři dimenze osobnosti *neuroticismus*, *extraverzi*, *otevřenost vůči zkušenosti*. Doplnili je o dvě dimenze přejaté z lexikální linie výzkumu rysů a sestavili metody pro jejich měření *NEO osobnostní inventáře*. Poznatky z uplatňování NEO inventářů ve výzkumných studiích v různých kulturách, kontextech a u respondentů různého věku uplatnili při formulování *pětifaktorové teorie osobnosti*. Pět obecných dimenzí osobnosti představují jako hypotetické konstrukty (bazální tendence) mající biologický základ. Bazální tendence sice nelze měřit přímo, ale jejich působení lze zaznamenat v zálibách, postojích, zvycích a dovednostech. Tyto charakteristické adaptace se vyvíjejí prostřednictvím životních plánů a v interakci s prostředím, což podmiňuje různé projevy bazálních tendencí v různých kulturách.

K nejdůležitějším empirickým poznatkům zjištěným v rámci dispozičního přístupu patří ty, které se potvrdily u respondentů pocházejících z různých kultur. Opakovaně bylo zaznamenáno, že starší respondenti jsou ve srovnání s mladšími přívětivější, svědomitější, avšak méně extravertovaní, neurotičtí i méně otevření vůči novým zkušenostem. U mužů byla napříč kulturami zaznamenána nižší míra neuroticismu a nižší míra přívětivosti ve srovnání s ženami. Součástí mezinárodního projektu bylo rovněž posuzování národního charakteru v rámci rysů obsažených v pětifaktorovém modelu a jeho srovnání se sebezposouzením a posouzením druhými podle těchto charakteristik. Posouzení národního charakteru nekorespondovalo s tím, jak se lidé v jednotlivých zemích posuzují nebo jsou druhými posuzováni a vnímání národního charakteru se tedy jeví jako ničím neopodstatněný stereotyp.

Rysový koncept má praktické uplatnění neboť jej využívají mnohé psychodiagnostické metody. Psychologické dotazníky, inventáře nebo posuzovací škály zjišťují, do jaké míry mají lidé danou vlastnost a na základě těchto údajů pak lze předpovídat prožívání a chování v určitém okruhu životních situací. Využívá se v pracovní a organizační psychologii, při výběru pracovníků, volbě povolání, ale také v dalších aplikačních oblastech, včetně klinické psychologie a psychopatologie.

Literatura:

- Allport, G.V. (1936): *Personality: A psychological interpretation*. New York, Holt, Rinehart & Winston.
- Allport, G.W., Odbert, H.S. (1936): Trait-names: A psycho-lexical study. *Psychological Monographs*, 47, 211, 1-38.
- Almagor, M., Tellegen, A., Waller, N.G. (1995): The big seven model: A cross-cultural replication and further exploration of the basic dimensions of natural language trait descriptors. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 2, 300-307.
- Angleitner, A., Ostendorf, F., John, O.P. (1990): Towards a taxonomy of personality descriptors in German: A psycho-lexical study. *European Journal of Personality*, 4, 89-118.
- Asendorpf, J. B., Borkenau, P., Ostendorf, F., van Aken, M. A. G. (2001): Carving personality description at its joints: Confirmation of three replicable personality prototypes for both children and adults. *European Journal of Personality*, 15, 2001, 169-198.
- Barbaranelli, C. (2002): Cluster analysis solutions: An application to the Italian NEO-Personality Inventory. *European Journal of Personality. Special Issue*, 16, S43-S56.
- Baumgarten, F. (1933): *Die Charaktereigenschaften*. Beiträge zur Charakter- und Persönlichkeitsforschung. Bern, A. Francke.
- Benet-Martínez, V., Waller, N.G. (1997): Further evidence for the cross-cultural generality of the big seven factor model: Indigenous and imported Spanish personality constructs. *Journal of Personality*, 65, 3, 569 - 598.
- Block, J. (1995): A contrarian view of the five-factor approach to personality description. *Psychological Bulletin*, 117, 2, 182-215.
- Boies, K., Lee, K., Ashton, M.C., Pascal, S., Nicol, A.A.M. (2001): The structure of the French personality lexicon. *European Journal of Personality*, 15, 277-295.
- Bohem, B., Asendorpf, J.B., Avia, M. D. (2002): Replicable types and subtypes of personality: Spanish NEO-PI samples. *European Journal of Personality. Special Issue*, 16, S25-S41.
- Brown, D.E. (1991): *Human universals*. Philadelphia, Temple University Press.
- Caprara, G.V., Perugini, M., (1994): Personality described by adjectives: The generalizability of the Big-Five to the Italian lexical context. *European Journal of Personality*, 8, 357-369.
- Caprara, G.V., Barbaranelli, C., Borgogni, L., Perugini, M. (1993): The Big-Five Questionnaire: A new questionnaire to assess the five-factor model. *Personality and Individual Differences*, 15, 281-288.
- Cattell, R.B. (1947): Confirmation and classification of primary personality factors. *Psychometrika*, 12, 197 - 220.
- Cattell, R.B. (1945a) The description of personality: Principles and findings in a factor analysis. *American Journal of Psychology*, 58, 69-90.
- Cattell, R.B. (1945b): The principle trait clusters for describing personality. *Psychological Bulletin*, 42, 129 - 161.
- Cattell, R.B. (1943): The description of personality: Basic traits resolved into clusters. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 38, 426- 06.
- Costa, P.T., Terracciano, A., McCrae, R.R. (2001). Gender differences in personality traits across cultures: Robust and surprising findings. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, 2, 322-331,
- Costa, P.T., McCrae, R.R. (1997): Longitudinal stability of adult personality. In: R. Hogan, J. Johnson, S. Briggs (Eds.), *Handbook of Personality Psychology*, San Diego, Academic Press, 269- 290.
- Costa, P.T., McCrae, R.R. (1994): Stability and change in personality from adolescence through adulthood. In: Ch.F. Halverson, G.A. Kohnstamm, R.O. Martin (Eds.), *The Developing Structure of Temperament and Personality from Infancy to Adulthood*, Hillsdale, Lawrence Erlbaum, 139-150.
- Costa, P.T., McCrae, R.R. (1992): NEO PI-R Revised NEO Personality Inventory (NEO PI-R). Odessa, Psychological Assessment Resources.
- Costa, P.T., McCrae, R.R. (1989): *The NEO-PI/NEO-FFI manual supplement*. Odessa, Psychological Assessment Resources 1989.
- Costa, P.T., McCrae, R.R. (1985): *The NEO Personality Inventory. Manual Form S and Form R*. Odessa, Psychological Assessment Resources.
- Čermák, I., Hřebíčková, M., Macek, P., Urbánek, T. (1996): The Czech version of FFPI - preliminary findings. Eight European Conference on Personality, Ghent July 8-12, EAPP.

- De Raad, B. (2000): The big five personality factors: The psycholexical approach to personality. Göttingen, Hogrefe & Huber Publishers.
- De Raad, B., Perugini, M., Szirmak, Z. (1997): In pursuit of a cross-lingual reference structure of personality traits: Comparisons among five languages. *European Journal of Personality*, 11, 167 - 185.
- De Raad, B., Di Blas, L., Perugini, M. (1998): Two independently constructed Italian trait taxonomies: Comparisons among Italian and between Italian and Germanic languages. *European Journal of Personality*, 12, 19-41.
- De Raad, B., Perugini, M., Hřebíčková, M., Szarota, P. (1998): Lingua franca of personality: Taxonomies and structures. *Journal of Cross-cultural Psychology*, 29, 212-232.
- De Raad, B., Hendriks, A.A.J., Hofstee, W.K.B. (1992): Towards a refined structure of personality traits. *European Journal of Personality*, 6, 1992, 301-319.
- De Raad, B., Mulder, E., Kloosterman, K., Hofstee, W.K.B. (1988): Personality-descriptive verbs. *European Journal of Personality*, 2, 81-96.
- Di Blas, L., Forzi, M. (1999): Refining a descriptive structure of personality attributes in the Italian language: The abridged Big Three circumplex structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 451-481.
- Di Blas, L., Forzi, M. (1998): An alternative taxonomic study of personality-descriptive adjectives in the Italian language. *European Journal of Personality*, 12, 75-101.
- Digman, M.J., Inouye, J. (1986): Further specification of five robust factors of personality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, 116-123.
- Digman, J.M., Takemoto-Chock, N.K. (1981): Factors in the natural language of personality: Re-analysis, comparison, and interpretation of six major studies. *Multivariate Behavioral Research*, 16, 149-170.
- Fiske, D.W. (1949): Consistency of the factorial structures of personality ratings from different sources. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 44, 329-344.
- Funder, D.C. (1999): *Personality judgment: A realistic approach to person perception*. San Diego, Academic Press.
- Funder, D.C. (1987): Errors and mistakes: Evaluating the accuracy of social judgment. *Psychological Bulletin* 101, 75-90.
- Galton, D.F. (1884): Measurement of character. *Fortnightly Review*, 42.
- Goldberg, L., Somer, O. (2000): The hierarchical structure of common Turkish personality-descriptive adjectives. *European Journal of Personality*, 14, 497-531.
- Goldberg, L.R. (1993): The structure of phenotypic personality traits. *American Psychologist*, 26 - 34.
- Goldberg, L. (1990): An alternative "Description of Personality": The Big-Five factor structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 6, 1216-1229.
- Goldberg, L.R. (1983): The magical number five, plus or minus two: Some considerations on the dimensionality of personality descriptors. *Přednáška na Research Seminar, Baltimore, Gerontology Research Center*.
- Hahn, D.W., Lee, K., Ashton, M.C. (1999): A factor analysis of the most frequently used Korean personality trait adjectives. *European Journal of Personality*, 13, 261-282.
- Hendriks, A.A.J., Perugini, M., Angleitner, A., Ostendorf, F., Johnson, J.A., De Fruyt, F., Hřebíčková, M., Murakami, T., Bratko, D., Conner, M., Nagy, J., Nussbaum, S., Rodríguez-Fornells, A., Ruisel, I. (2003): The Five-Factor Personality Inventory: Cross-cultural generalizability across 13 countries. *European Journal of Personality Psychology*, 17, 347-373.
- Hendriks, A.A.J., Hofstee, W.K.B., DeRaad, B. (1999): The Five-Factor Personality Inventory (FFPI). *Personality and Individual Differences*, 27, 307-325.
- Hendriks, A.A.J. (1997): *The construction of the Five-Factor Personality Inventory (FFPI)*. Groningen, University of Groningen.
- Hofstee, W.K.B., Kiers, H.A.L., De Raad, B., Goldberg, L., Ostendorf, F. (1997): A comparison of Big Five structures of personality traits in Dutch, English, and German. *European Journal of Personality*, 11, 15-31.
- Hofstee, W.K.B., De Raad, B., Goldberg, L.R. (1992): Integration of the big five and circumplex approaches to trait structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 146-163.
- Hřebíčková, M. (2007): The lexical approach to personality description in the Czech context. *Czechoslovak psychology, Supplement*, 51, 50-61
- Hřebíčková, M. (2004): *NEO osobnostní inventář podle NEO-PI-R P.T. Costy a R.R. McCrae*. Praha, Testcentrum.

- Hřebíčková, M. (2003): Metodologické souvislosti výzkumu shody mezi sebeposouzením a posouzením druhými a její moderátory. *Čs. psychologie*, 47, 6, 533-547.
- Hřebíčková, M. (2002): Vnitřní konzistence české verze NEO osobnostního inventáře (NEO-PI-R). *Čs. psychologie*. 46, 6, 521-535.
- Hřebíčková, M. (1999): Obecné dimenze popisu osobnosti: Big Five v češtině. *Čs. psychologie*. 43, 1, 1-12.
- Hřebíčková, M. (1997): Jazyk a osobnost: Pětifaktorová struktura popisu osobnosti. Brno, Vydavatelství Masarykovy univerzity a Psychologický ústav AV ČR.
- Hřebíčková, M. (1995): Osobnostní deskriptory: Přídavná jména pro popis osobnosti. Brno, Psychologický ústav AV ČR.
- Hřebíčková, M. (1994): Lexikální přístup k osobnosti IV: Seznamy termínů popisujících osobnost. *Čs. psychologie*, 38, 6, 516-525.
- Hřebíčková, M. (1993): Lexikální přístup k osobnosti I: Historický přehled taxonomických výzkumů. *Čs. psychologie*, 37, 5, 455-468.
- Hřebíčková, M., Kouřilová, S. (2007): Do gender stereotypes reflect self-reports and observer ratings? Symposium The Five-Factor Model of Personality: Application in Research and Practice for the Xth European Congress of Psychology, Prag, July 3-6.
- Hřebíčková, M., Urbánek, T. (2006): Typologie osob: Aplikace shlukové analýzy v NEO osobnostním inventáři. *Československá psychologie*, 50, 5, 405-418.
- Hřebíčková, M., Urbánek, T., Čermák, I., Szarota, P., Ficková, E., Adamovová, L. (2002) : The NEO Five-factor Inventory in Czech, Polish, and Slovak contexts. In: A. J. Marsella (Series Ed.), R. R. McCrae, J. Allik (Eds.), *The Five-Factor Model Across Cultures*, New York, Kluwer Academic Publishers/Plenum, 53-78.
- Hřebíčková, M., Urbánek, T. (2001): NEO pětifaktorový osobnostní inventář (podle NEO Five-Factor Inventory P.T. Costy a R.R. McCraee). Praha, Testcentrum.
- Hřebíčková, M., Macek, P., Ostendorf, F. (2000): How the Czech and German adolescents rate themselves on the five personality domains. 42. Kongress Deutsche Gesellschaft für Psychologie, Jena.
- Hřebíčková, M., Urbánek, T., Čermák, I.: (2000): Inventář přídavných jmen pro posouzení pěti obecných dimenzí osobnosti. *Čs. psychologie*, 44, 4, 317-329.
- Hřebíčková, M., Ostendorf, F., Osecká, L., Čermák, I. (1999): Taxonomy and structure of Czech personality-relevant verbs. In: I. Mervielde, F. de Fruyt, I. Deary, F. Ostendorf (Eds.), *Personality Psychology in Europe*, Vol. 7, Tilburg, Tilburg University Press, 51-65.
- Hřebíčková, M., Ostendorf, F. (1996): Obecné dimenze popisu osobnosti v češtině a v němčině. *Čs. psychologie*, 40, 5, 392-405.
- Hřebíčková, M., Čermák, I. (1996): Vnitřní konzistence české verze dotazníku NEO-FFI. *Čs. psychologie*, 40, 3, 208-216.
- Hřebíčková, M., Ostendorf, F. (1995): Lexikální přístup k osobnosti V: Klasifikace přídavných jmen do kategorií osobnostní deskripce. *Čs. psychologie*, 39, 3, 265-267.
- Check, J.M. (1982): Aggregation, moderator variables, and the validity of personality tests: A peer-rating study. *Journal of Personality and Social Psychology* 43, 1254-1269.
- Church, T.A., Katibak, M.S., Reyes, Ch.A.S. (1998): Further exploration of Filipino personality structure using the lexical approach: Do the big five or big seven dimensions emerge? *European Journal of Personality*, 12, 249-269.
- Jang, K.L., McCrae, R.R., Angleitner, A., Rieman, R., Livesley, W.J. (1998): Heritability of facet-level traits in a cross-cultural twin sample: Support for a hierarchical model of personality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 6, 1556-1565.
- John, O.P., Caspi, A., Robins, R.W., Moffitt, T.E., Stouthamer-Loeber, M. (1994): The "little five": Exploring the nomological network of the five-factor model of personality in adolescent boys. *Child Development*, 65, 160-178.
- John, O.P., Srivastava, S. (1999): The Big Five trait taxonomy: History, measurement, and theoretical perspectives. In: L.A. Pervin, O. P. John (Eds.), *Handbook of Personality Theory and Research*. New York, The Guilford Press, 102-138.
- John, O.P. (1990): The "big five" factor taxonomy: Dimensions of personality in the natural language and in questionnaires. In L.A. Pervin (Eds.), *Handbook of personality theory and research*, New York, Guilford Press, 66-100.
- Johnson, J.A., Ostendorf, F. (1993): Clarification of the five-factor model with the abridged big five dimensional circumplex. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 3, 563-576.

- Klages, L. (1926): Die Grundlagen der Charakterkunde. Leipzig, Barth.
- Kolaříková, O. (2005): Téma osobnostních rysů v psychologii dvacátého století. Praha, Academia.
- Kolaříková, O. (1986): Perspektivy teorie a výzkumu osobnostních vlastností. Praha, Academia.
- Kolaříková, O. (1976): Přehled teorií statické a dynamické struktury osobnosti. Praha, SPN.
- Kouřilová, S. (2006): Osobnost v kulturním kontextu. [Diplomová práce]. Brno, FF MU.
- McCrae, R.R. (2000): Trait psychology and the revival of personality-and-culture studies. *American Behavioral Scientist*, 44, 10-31.
- McCrae, R.R. (1982): Consensual validation of personality traits: Evidence from self-report and ratings. *Journal of Personality and Social Psychology* 43, 293-303.
- McCrae, R.R., Costa, P.T., Martin, T.A. (2005): The NEO-PI-3: A more readable Revised NEO Personality Inventory. *Journal of Personality Assessment*, 84, 3, 261-270.
- McCrae, R.R., Terracciano, A., Khoury, B., Nansubuga, F., Knežević, G., Djuric Jovic, D., Ahn, H.-a., Ahn, C.-k., De Fruyt, F., Gülgöz, S., Ruch, W., Ghayur, M.A., Avia, M.D., Sánchez-Bernardos, M.L., Rossier, J., Dahourou, D., Fischer, R., Shakespeare-Finch, J., Yik, M., Smith, P.B., Angleitner, A., Ostendorf, F., Halim, M.S., Hřebíčková, M., Martin, T.A., Sekowski, A., Klinkosz, W., Prentice, G., McRorie, M., Flores-Mendoza, C., Shimonaka, Y., Gakuin, B., Nakazato, K., Mastor, K.A., Ehsan, S.D., Barbaranelli, C., Alcalay, L., Simonetti, F., Pramila, V.S., Falzon, R., Lauri, M.A., Borg Cunen M.A., Scicluna Calleja, S., de Lima, M.P., Bratko, D., Marušić, I., Allik, J., Realo, A., Abdel-Khalek, A.M Alansari, B.M., del Pilar, G.E.H., Ojedokun, A.O., Munyae, M., Budzinski, L., Oishi, S., Diener, E., Chittcharat, A., Wang, L., Beer, A., Humrichouse, J., Mortensen, E.L., Jensen, H.H., Jónsson, F.H., Ficková, E., Adamovová, L., Rus, V.S., Podobnik, N., Zupančič, A., Diaz-Loving, R., Leibovich, N.B., Schmidt, V., Reátegui, N., Brunner-Sciarrá, M., Ayearst, L.E., Trobst, K.K., Matsumoto, D., Neubauer, A., Porrata, J., Rolland, J.-P., Petot, J.-M., Camart, N. (2005): Universal features of personality traits from the observer's perspective: Data from 50 cultures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88, 3, 547-561.
- McCrae, R.R., Costa, P.T., Hřebíčková, M., Urbánek, T., Martin, T.A., Oryol, V.E., Rukavishnikov, A.A., Senin, I.G. (2004a): Age differences in personality traits across cultures: Self-report and observer perspectives. *European Journal of Personality*, 18, 2, 143-157.
- McCrae, R.R., Costa, P.T., Martin, T.A., Oryol, V.E., Rukavishnikov, A.A., Senin, I.G., Hřebíčková, M., Urbánek, T. (2004b): Consensual validation of personality traits across cultures. *Journal of Research in Personality*, 38, 2, 179-201.
- McCrae, R., Costa, P., Ostendorf, F., Angleitner, A., Hřebíčková, M., Avia, M., Sanz, J., Sánchez-Bernardos, M., Kusdil, E., Woodfield, R., Saunders, P., Smith, P. (2000): Nature over nurture: Temperament, personality, and lifespan development. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 1, 173-186.
- McCrae, R.R., Costa, P.T. (1999): A five-factor theory of personality. In: Pervin, L.A., John, O.P. (Eds.), *Handbook of Personality* (2nd ed). New York, Guilford, 139-153.
- McCrae, R.R., Costa, P.T., Lima, M.P., Simões, A., Ostendorf, F., Angleitner, A., Marušić, I., Bratko, D., Caprara, G.V., Barbaranelli, C., Chae, J.H., Piedmont, R.L. (1999): Age differences in personality across the adult life span: Parallels in five cultures. *Developmental Psychology*, 35, 466-477.
- McCrae, R.R., John, O.P. (1992): An introduction to the five-factor model and its applications. *Journal of Personality*, 60, 175 - 215.
- McCrae, R.R., Costa, P.T. (1990): *Personality in adulthood*. New York, The Guilford Press..
- McCrae, R.R., Costa, P.T. (1989): The structure of interpersonal traits: Wiggin's circumplex and the five-factor model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 4, 586-595.
- Meehl, P.E. (1956): Problems in the actuarial characterization of a person. In: H., Feigl, M. Scriven (Eds.), *Minnesota studies in the philosophy of science: Vol. 1. The foundations of science and the concepts of psychology and psychoanalysis*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 205-222.
- Mlačić, B., Ostendorf, (2005): Taxonomy and structure of Croatian personality-descriptive adjectives. *European Journal of Personality*, 19, 117-152.
- Mičák, Z. (2005): *Profesní kompetence sociálních pracovníků a jejich hodnocení klienty*. Ostrava. Ostravská univerzita.
- Norman, W.T. (1963): Toward an adequate taxonomy of personality attributes: Replicated factor structure in peer nomination personality ratings. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 66, 574 - 583.
- Osecká, L. (2001): *Typologie v psychologii: aplikace metod shlukové analýzy v psychologickém výzkumu*. Praha, Academia.

- Osecká, L. (2000): Strukturální analýzy osobnosti – koncepce osobnostních rysů. In: Výrost, J., Ruisel, I. (Ed.), Kapitoly z psychologie osobnosti. Bratislava, Veda, 69-84.
- Ostendorf, F. (1990): Sprache und Persönlichkeitsstruktur: Zur Validität des Fünf-Faktoren-Modells der Persönlichkeit. Regensburg, S. Roderer Verlag.
- Peabody, D. (1987): Selecting representative trait adjectives. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 59-71.
- Peabody, D., De Raad, B. (2002): The substantive nature of psycholexical personality factors: A comparison across languages. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 4, 983-997.
- Peabody, D., Goldberg, L.R. (1989): Some determinants of factor structures from personality-trait descriptors. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 552-567.
- Piedmont, R. (1994): Validation of the NEO-PI-R observer form for college students: Toward a paradigm for studying personality development. *Assessment*, 1, 259-268, 1994.
- Ptáček, B. (1996): Indikátory agrese a osobnost studentů VVŠ. [Diplomová práce]. Brno. FFMU.
- Rammstedt, B., Rieman, R., Angleitner, A., Borkenau, P. (2004): Resilients, overcontrollers, and undercontrollers: The replicability of three personality prototypes across informants. *European Journal of Personality*, 18, 1-14.
- Rieman, R., Angleitner, A., Strelau, J. (1997): Genetic and environmental influences on personality: A study of twins reared together using the self- and peer report NEO-FFI scales. *Journal of Personality*, 65, 3, 449-475.
- Ruisel, I. (1997): Analysis of personality descriptors in the Slovak language. *Studia Psychologica*, 39, 3, 233 - 245.
- Saucier, G. (1992): Openness versus intellect: Much ado about nothing. *European Journal of Personality*, 6, 381-386.
- Schnabel, K., Asendorpf, J. B., Ostendorf, F. (2002): Replicable types and subtypes of personality: German NEO-PI-R versus NEO-FFI. *European Journal of Personality. Special Issue*, 16, S7-S24.
- Schweder, R.A., Sullivan, M.A. (1990): The semiotic subject of cultural psychology. In: L.A. Pervin, (Ed.), *Handbook of Personality: Theory and Research*. New York, Guilford, 399-416.
- Semin, G.R., Fiedler, K. (1988): The cognitive functions of linguistic categories in describing persons: Social cognition language. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 558-568.
- Slovník spisovného jazyka českého I. – VIII. Praha, Academia 1989.
- Szarota, P. (1996): Taxonomy of the Polish personality-descriptive adjectives of the highest frequency of use. *Polish Psychological Bulletin*, 27, 342-351.
- Szirmák, Z., De Raad, B. (1994): Taxonomy and structure of Hungarian personality traits. *European Journal of Personality*, 8, 95-117.
- Šmeljev, A.G., Pochil'ko, V.I. (1993): A taxonomy-oriented study of Russian personality-trait names. *European Journal of Personality*, 7, 1993, 1-17.
- Tellegen, A., Waller, N.G. (1987): Re-examining basic dimensions of natural language trait descriptors. 95th Annual Convention of the American Psychological Association.
- Terracciano, A., Abdel-Khalek, A.M., Ádám, N., Adamovová, L., Ahn, C.-k., Ahn, H.-a., Alansari, B.M., Alcalay, L., Allik, J., Angleitner, A., Avia, M.D., Ayearst, L.E., Barbaranelli, C., Beer, A., Borg-Cunen, M.A., Bratko, D., Brunner-Sciara, M., Budzinski, L., Camart, N., Dahourou, D., De Fruyt, F., de Lima, M.P., del Pilar, G. E. H., Diener, E., Falzon, R., Fernando, K., Ficková, E., Fischer, R., Flores-Mendoza, C., Ghayur, M. A., Gülgöz, S., Hagberg, B., Halberstadt, J., Halim, M.S., Hřebíčková, M., Humrichouse, J., Jensen, H.H., Jovic, D.D., Jónsson, F.H., Khoury, B., Klinkosz, W., Knežević, G., Lauri, M.A., Leibovich, N., Martin, T.A., Marušić, I., Mastor, K.A., Matsumoto, D., McRorie, M., Meshcheriakov, B., Mortensen, E.L., Munyae, M., Nagy, J., Nakazato, K., Nansubuga, F., Oishi, S., Ojedokun, A.O., Ostendorf, F., Paulhus, D.L., Pelevin, S., Petot, J.-M., Podobnik, M., Pórrata, J. L., Pramila, V.S., Prentice, G., Realo, A., Reátegui, N., Rolland, J.-P., Rossier, J., Ruch, W., Rus, V.S., Sánchez-Bernardos, M.L., Schmidt, Sciculna-Calleja, V., Sekowski, A., Shakespeare-Finch, J., Shimonaka, Y., Simonetti, F., Sineshaw, T., Siuta, J., Smith, P.B., Trapnell, P.D., Trobst, K.K., Wang, L., Yik, M., Zupančić, A., McCrae, R.R. (2005): National character does not reflect mean personality trait level in 49 cultures. *Science*, 310, 5745, 96-100.
- Tupes, E.C., Christal, R.C. (1958): Stability of Personality Trait Rating Factors Obtained under Diverse Conditions. Research Report. Texas, Lakeland Air Force Base.
- Tupes, E.C., Christal, R.C. (1961): Recurrent personality factors based on trait ratings. Technical Report, Texas, Lakeland Air Force Base.

- Tupes, E.C., Christal, R.E. (1992): Recurrent personality factors based on trait ratings. *Journal of Personality*, 60, 1992, 225-251.
- Vaculík, M. (1999): Charakteristiky hráčů počítačových her v adolescence. *Čs. psychologie*, 43, 165-179.
- Výrost, J. (2000): Konceptie osobnostních črt – přístupy k diagnostice. In: J. Výrost, I. Ruisel (ed.), *Kapitoly z psychologie osobnosti*. Bratislava, Veda, 85-120.
- Wiggins, J.S. (1997): In defense of traits. In: R. Hogan, J. Johnson, S. Briggs, S. (Eds.), *Handbook of Personality Psychology*. San Diego, Academic Press, 95-115.
- Wiggins, J.S., Trapnell, P.D. (1996): A dyadic-interactional perspective on the five-factor model. In J.S. Wiggins (Ed.), *The five-factor model of personality: Theoretical perspectives*, New York: The Guilford Press, 88-162.

Summary:

One of the most dynamic areas of personality research during the past two decades has been that of personality structure. The structure of personality characteristics has been examined using the lexical strategy for finding the major personality dimensions. The rationale for lexical studies rests on the assumption that the most meaningful personality attributes are encoded in language as single-word descriptors. Based on this rationale, a number of studies have been conducted examining the factor structure mainly of adjectival descriptors extracted from dictionaries. The results of many studies in the field have supported the validity of the „Five-Factor Model“ with factors identified as (1) SURGENCY or EXTRAVERSION (*talkative, assertive, energetic*), (2) AGREEABLENESS (*good-natured, co-operative, trustful*), (3) CONSCIENTIOUSNESS (*conscientious, responsible, orderly*), (4) EMOTIONAL STABILITY or its opposite NEUROTICISM (*calm, neurotic, not easily upset*), (5) CULTURE, INTELLECT or in one inventory representation OPENNESS TO EXPERIENCE (*cultured, intellectual, unconventional*). As the Five-Factor model has been shown to be robust across a diversity of studies, the five factors have also been called the Big Five.

In the framework of the Big Five Model, two approaches are usually differentiated: lexical (taxonomic) and dispositional (questionnaire). The aim of the lexical research of the five-factor model of personality is to organize personality-relevant words and to find the most important of them. Therefore it is a model of personality attributes that is descriptive rather than explanatory. In contrast, the Five-Factor Model in a dispositional approach is based on factor analyses of questionnaire scales. It is assumed that the five factors correspond to biological traits, that can explain behavior. Both these approaches have been implemented in research on the Five-Factor Model in Czech.

A set of 26 published scientific publications is a basis of my dissertation. All articles and chapters published between 1993 – 2007 relate to five-factor model of personality. 11 studies concern the lexical approach in the Big Five and 15 studies represent the dispositional approach to the Five-Factor model.

In the first part of the Thesis, I present the overview of the lexical studies in the Czech context. First, the lexical analysis of the Czech personality-relevant adjectives is being described. The studies confirmed the generalizability of the Five-Factor model in the Czech language as well as the robustness of the Big-Five across different samples of variables, rating inventories, and groups of raters. Thus, the major factors of the Czech personality language could be interpreted as the Big Five (Hřebíčková, 1997, 1999).

Despite of the fact that results of the most lexical studies have supported the validity of the Big-Five model, the number and content of the factors are still discussed. One possible way how answer the question concerning the content of the five-personality dimension is to compare the five-factor solutions in national representative five-factor structures. The Czech five-factor structure was compared with Dutch, German, Italian, and Polish Five-Factor structures (DeRaad et al, 1998). The results show that Hungarian and Czech are least accommodated in American English trait structure. The first three factors (I-III) of the six national five-factor structures come close to strict similarity. With an exception of German, the American

English Factor V cannot be identified in closely similar form in any of the other languages. The situation for Factor IV is somewhat better than for factor V.

The 5-dimensional simple structure contains traits that loaded only on one factor and secondary loadings are ignored. The Abridged Big Five Dimensional Circumplex (AB5C) taxonomy integrates simple-structure and circumplex models. In AB5C every trait is characterized by its position to two other factors of the five-factor structure, thus containing 10 two-dimensional circumplexes. Hřebíčková and Ostendorf (2005) applied AB5C methodology to data consisting of 397 self-ratings on 358 Czech representative personality trait adjectives. From theoretically possible 45 bipolar facets, 26 can be defined on the basis of the Czech data analysis. By integrating the simple-structure and circumplex approaches to trait structure, the AB5C procedure should provide a general framework into which many earlier conceptions can be fitted and through which the relations among these conceptions may be clarified.

At the end of the lexical part of the thesis, the taxonomy and structure of the Czech personality-relevant verbs is reported. Until recently, most taxonomies were based on analyses of personality-descriptive adjectives only. Our lexical study was the first attempt to select all personality-relevant verbs from the Czech lexicon (Hřebíčková, et al., 1999). The resulting comprehensive and representative list of Czech personality-relevant verbs was a tool for the examination of the major dimensions of personality description. In certain respects, the structure of personality descriptive verbs resembles the structure of adjectives found in the personality lexicon. The first verb factor refers to characteristics that are summarized by the Big-Five factor II (Agreeableness) in the domain of adjectives. The second verb factor includes characteristics of the Big-Five factors Emotional Instability, Introversion and Extraversion. The fourth verb factor of the four-factor solution seems to be a parallel to Conscientiousness, the well known Big-Five factor III. The most important difference between the structures of the two word classes seems to be that there is no verb factor covering the content of Big-Five factor V, Intellect or Openness to Experience.

The dispositional (questionnaire) approach to the Five-Factor Model has been elaborated primarily by Costa and McCrae. Their Five-Factor Theory of personality and their instrument, the NEO Personality Inventory, were originally developed in the context of longitudinal studies of personality and aging. The Czech version of the instrument (NEO-FFI and NEO-PI-R) were used in several research projects and their results are included in the published articles.

The short version of the NEO-Five-Factor Inventory (NEO-FFI) has been translated into Czech, Polish and Slovak and the psychometric characteristics were examined (Hřebíčková et al., 2002). We assumed that people from countries who speak similar languages and live in similar cultural conditions would not differ in the level of personality traits. Our results showed otherwise. Among Czech, Slovak, and Polish adolescents there are statistically significant differences. Slovak adolescents provide most extreme self-reports – they are more emotionally stable, extraverted, and conscious than Czech and Polish adolescents. Polish adolescents describe themselves as more open in comparison with Czech and Slovak adolescents.

In the cross-cultural studies assessing changes in personality traits during life, the Czech data were used as well. McCrae and coworkers compared personality traits of 5,085 respondents aged from 14 till 80 years from five countries (Germany, United

Kingdom, Spain, the Czech Republic, and Turkey) (McCrae, et al, 2000). The results confirm that there is a significant decline in Neuroticism and Extraversion and increase in Conscientiousness in all five samples. A significant increase in Agreeableness and decline in Openness to Experience wasn't found in all five samples. The developmental trends were confirmed here on the basis of the self-rating using the NEO-FFI. The developmental trends of five general personality traits were studied not only in the self-reports but also in peer-ratings using the NEO-PI-R in Czech and Russian respondents (McCrae et al, 2004a). The analysis of self-rating from both countries confirms the developmental trends found earlier – Neuroticism, Extraversion, and Openness to Experience decline while Agreeableness and Conscientiousness increase with age. In the Russian sample, a decrease of Extraversion and Openness and an increase in Agreeableness and Conscientiousness with age was confirmed by peer-rating; in Czech subjects, the identical trend was confirmed by peer-rating only for Extraversion and Openness. The findings of the identical developmental trends in respondents coming from countries with different histories, development, religion, culture, and language was very important for the authors of the Five-Factor theory because they confirm their assumptions. It is the intrinsic maturation supposed to be universal for all humans and neither the cultural influence nor the environment that explains the developmental trends recorded.

In a framework of the dispositional approach to the five-factor model, a cross-observer agreement on personality trait ratings has been studied as well. I deal with methodological issues of research in self-other agreement (Hřebíčková, 2003). A cross-cultural empirical study was published on this topic by McCrae and colleagues (McCrae et al, 2004b). In the Czech and Russian sample, all five factors showed clear evidence of inter-judge agreement. It appears that facets of Extraversion: Gregariousness, Assertiveness, Activity, and Excitement Seeking are easily rated by observers, presumably because they involve easily observed behaviors. The evidence that spouse-raters are generally superior to other raters (e.g. friends, siblings) in a self-other agreement was replicated only in the Russian data. In the Czech data, other relatives or friends show higher self-other agreement in comparison with spouse.

Dimensional or variable-centered approaches describe an individual's personality by its scores on several personality dimensions. The person-centered research aims at identifying types of individuals that share the same basic personality profile. In various studies, three major personality types could consistently be identified. The most often mentioned personality types are "Resilients" (low scores in Neuroticism and above average scores on all other scales), Overcontrollers (low scores in Extraversion and high scores in Neuroticism) and Undercontrollers (low scores on Agreeableness and Conscientiousness). Hřebíčková and Urbánek (2006) deal with the question of whether the three major personality types can be replicated in the Czech sample. Cluster structure in self-report based on the NEO personality Inventory (NEO-PI-R) was examined in a sample of 2,279 Czech subjects aged from 14 to 83 years. The highest replicability was identified for the three-cluster solutions, but the four-cluster solution was replicated as well. Only Resilient type could be clearly replicated in the three-cluster solution, whereas typical Big Five patterns of the Overcontrolled and Undercontrolled prototypes mixed into two types.

The Five-Factor model of personality-description based on the tradition of lexical studies is still a working hypothesis that can be used in further research of

terms relevant for personality structure. However, the Five-Factor model of personality represented by NEO Inventories has been already widely applied in research studies as well as in psychodiagnostics.

Přehled studií, které jsou podkladem disertační práce

I. Lexikální přístup k pětifaktorovému modelu osobnosti

- Hřebíčková, M. (1993): Lexikální přístup k osobnosti I: Historický přehled taxonomických výzkumů. *Čs. psychologie*, 37, 5, 455-468.
- Hřebíčková, M., Čermák, I., Osecká, L. (1993): Lexikální přístup k osobnosti II: Pětifaktorová struktura popisu osobnosti založená na analýze lexika. *Čs. psychologie*, 37, 6, 491-500.
- Čermák, I., Hřebíčková, M., Osecká, L. (1994): Lexikální přístup k osobnosti III: Ověřování „Big Five“. *Čs. psychologie*, 38, 1, 43-52.
- Hřebíčková, M. (1994): Lexikální přístup k osobnosti IV: Seznamy termínů popisujících osobnost. *Čs. psychologie*, 38, 6, 516-525.
- Hřebíčková, M., Ostendorf, F. (1995): Lexikální přístup k osobnosti V: Klasifikace přídavných jmen do kategorií osobnostní deskripce. *Čs. psychologie*, 39, 3, 265-267.
- Hřebíčková, M., Ostendorf, F. (1996): Obecné dimenze popisu osobnosti v češtině a v němčině. *Čs. psychologie*, 40, 5, 392-405.
- Hřebíčková, M. (1999): Obecné dimenze popisu osobnosti: Big Five v češtině. *Čs. psychologie*, 43, 1, 1-12.
- De Raad, B., Perugini, M., Hřebíčková, M., Szarota, P. (1998): Lingua franca of personality: Taxonomies and structures based on the psycholexical approach. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 29, 1, 212-232.
- Hřebíčková, M., Ostendorf, F. (2005): Spojení dimenzionálního pětifaktorového modelu s kruhovým uspořádáním rysů: zkrácený pětifaktorový kruh (AB5C). *Čs. psychologie*, 49, 4, 302-322.
- Hřebíčková, M., Ostendorf, F., Osecká, L., Čermák, I. (1999): Taxonomy and structure of Czech personality-relevant verbs. In: I. Mervielde, F. de Fruyt, I. Deary, F. Ostendorf (Eds.), *Personality Psychology in Europe*, Vol. 7, Tilburg, Tilburg University Press, 51-65.
- Hřebíčková, M. (2007): The lexical approach to personality description in the Czech context. *Czechoslovak Psychology, Supplement*, 51, 50-61.

II. Dispoziční přístup k pětifaktorovému modelu osobnosti

- Hřebíčková, M., Čermák, I. (1996): Vnitřní konzistence české verze dotazníku NEO-FFI. *Čs. psychologie*, 40, 3, 208-216.
- Hřebíčková, M. (2002): Vnitřní konzistence české verze NEO osobnostního inventáře (NEO-PI-R). *Čs. psychologie*, 46, 6, 521-535.
- Hřebíčková, M., Urbánek, T., Čermák, I., Szarota, P., Ficková, E., Adamovová, L. (2002) : The NEO Five-factor Inventory in Czech, Polish, and Slovak contexts. In: A. J. Marsella (Series Ed.), R. R. McCrae, J. Allik (Eds.), *The Five-Factor Model Across Cultures*, New York, Kluwer Academic Publishers/Plenum, 53-78.
- Hřebíčková, M., Čermák, I., Osecká, L. (2000): Development of personality structure from adolescence through old age. *Studia Psychologica*, 42, 3, 163-166.

- McCrae, R., Costa, P., Ostendorf, F., Angleitner, A., Hřebíčková, M., Avia, M., Sanz, J., Sánchez-Bernardos, M., Kusdil, E., Woodfield, R., Saunders, P., Smith, P. (2000): Nature over nurture: Temperament, personality, and lifespan development. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 1, 173-186.
- Hřebíčková, M. (2004): Biological and social determinants of personality: "Nature vs. nurture" in the five-factor model of personality. *Human Affairs*, 45-56.
- McCrae, R.R., Costa, P.T., Hřebíčková, M., Urbánek, T., Martin, T.A., Oryol, V.E., Rukavishnikov, A.A., Senin, I.G. (2004): Age differences in personality traits across cultures: Self-report and observer perspectives. *European Journal of Personality*, 18, 2, 143-157.
- McCrae, R.R., Costa, P.T., Martin, T.A., Oryol, V.E., Rukavishnikov, A.A., Senin, I.G., Hřebíčková, M., Urbánek, T. (2004): Consensual validation of personality traits across cultures. *Journal of Research in Personality*, 38, 2, 179-201.
- McCrae, R.R., Terracciano, A., Khoury, B., Nansubuga, F., Knežević, G., Djuric Jovic, D., Ahn, H.-a., Ahn, C.-k., De Fruyt, F., Gülgöz, S., Ruch, W., Ghayur, M.A., Avia, M.D., Sánchez-Bernardos, M.L., Rossier, J., Dahourou, D., Fischer, R., Shakespeare-Finch, J., Yik, M., Smith, P.B., Angleitner, A., Ostendorf, F., Halim, M.S., Hřebíčková, M., Martin, T.A., Sekowski, A., Klinkosz, W., Prentice, G., McRorie, M., Flores-Mendoza, C., Shimonaka, Y., Gakuin, B., Nakazato, K., Mastor, K.A., Ehsan, S.D., Barbaranelli, C., Alcalay, L., Simonetti, F., Pramila, V.S., Falzon, R., Lauri, M.A., Borg Cunen M.A., Scicluna Calleja, S., de Lima, M.P., Bratko, D., Marušić, I., Allik, J., Realo, A., Abdel-Khalek, A.M., Alansari, B.M., del Pilar, G.E.H., Ojedokun, A.O., Munyae, M., Budzinski, L., Oishi, S., Diener, E., Chittcharat, A., Wang, L., Beer, A., Humrichouse, J., Mortensen, E.L., Jensen, H.H., Jónsson, F.H., Ficková, E., Adamovová, L., Rus, V.S., Podobnik, N., Zupančič, A., Diaz-Loving, R., Leibovich, N.B., Schmidt, V., Reátegui, N., Brunner-Sciarra, M., Ayearst, L.E., Trobst, K.K., Matsumoto, D., Neubauer, A., Porrata, J., Rolland, J-P., Petot, J-M., Camart, N. (2005): Universal features of personality traits from the observer's perspective: Data from 50 cultures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88, 3, 547-561.
- McCrae, R.R., Terracciano, A., Leibovich, N.B., Schmidt, V., Shakespeare-Finch, J., Neubauer, A., De Fruyt, F., Munyae, M., Flores-Mendoza, C., Dahourou, D., Ayearst L.E., Trobst, K.K., Alcalay, L., Simonetti, F., Bratko, D., Marušić, I., Hřebíčková, M., Mortensen L.K., Jensen, H.H., Allik, J., Realo, A., Sineshaw, T., Rolland, J-P., Petot, J.M., Camart, N., Angleitner, A., Ostendorf, F., Yik, M., Jónsson, F.H., Pramila, V.S., Halim, M.S., Jaya, A., Shahriar Shahidi, S., Barbaranelli, C., Shimonaka, Y., Gakuin, B., Abdel-Khalek, A.M., Alansari, B.M., Khoury, B., Mastor, K.A., Ojedokun, A.O., Prentice, G., McRorie, M., Wang, L., Reátegui, N., Brunner-Sciarra, M., del Pilar, G.E.H., Sekowski, A., Klinkosz, W., de Lima, M.P., Porrata, J., Martin, T.A., Ficková, E., Adamovová, L., Rus, V.L., Podobnik, N., Zupančič, A., Ahn, H.-n, Ahn, C.-k, Avia, M.D., Sánchez-Bernardos, M.L., Ruch, W., Rossier, R., Chittcharat, N., Gülgöz, S., Nansubuga, F., Smith, P.B., Matsumoto, D., Diener, E., Beer, A., Humrichouse, J., Budzinski, L., Oishi, S., Knežević, G., Djuric Jovic, D. (2005): Personality profiles of cultures: Aggregate personality traits. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89, 3, 407-425.
- Terracciano, A., Abdel-Khalek, A.M., Ádám, N., Adamovová, L., Ahn, C.-k., Ahn, H.-a., Alansari, B.M., Alcalay, L., Allik, J., Angleitner, A., Avia, M.D., Ayearst, L.E., Barbaranelli, C., Beer, A., Borg-Cunen, M.A., Bratko, D., Brunner-Sciarra, M.,

- Budzinski, L., Camart, N., Dahourou, D., De Fruyt, F., de Lima, M.P., del Pilar, G. E. H., Diener, E., Falzon, R., Fernando, K., Ficková, E., Fischer, R., Flores-Mendoza, C., Ghayur, M. A., Gülgöz, S., Hagberg, B., Halberstadt, J., Halim, M.S., Hřebíčková, M., Humrichouse, J., Jensen, H.H., Jovic, D.D., Jónsson, F.H., Khoury, B., Klinkosz, W., Knežević, G., Lauri, M.A., Leibovich, N., Martin, T.A., Marušić, I., Mastor, K.A., Matsumoto, D., McRorie, M., Meshcheriakov, B., Mortensen, E.L., Munyae, M., Nagy, J., Nakazato, K., Nansubuga, F., Oishi, S., Ojedokun, A.O., Ostendorf, F., Paulhus, D.L., Pelevin, S., Petot, J.-M., Podobnik, M., Porrata, J. L., Pramila, V.S., Prentice, G., Realo, A., Reategui, N., Rolland, J.-P., Rossier, J., Ruch, W., Rus, V.S., Sánchez-Bernardos, M.L., Schmidt, Sciculna-Calleja, V., Sekowski, A., Shakespeare-Finch, J., Shimonaka, Y., Simonetti, F., Sineshaw, T., Siuta, J., Smith, P.B., Trapnell, P.D., Trobst, K.K., Wang, L., Yik, M., Zupančić, A., McCrae, R.R. (2005): National character does not reflect mean personality trait level in 49 cultures. *Science*, 310, 5745, 96-100.
- Hřebíčková, M. (2003): Metodologické souvislosti výzkumu shody mezi sebeposouzením a posouzením druhými a její moderátory. *Čs. psychologie*, 47, 6, 533-547.
- Hřebíčková, M., Urbánek, T., Čermák, I.: (2000): Inventář přídavných jmen pro posouzení pěti obecných dimenzí osobnosti. *Čs. psychologie*, 44, 4, 317-329.
- Hendriks, A.A.J., Perugini, M., Angleitner, A., Ostendorf, F., Johnson, J.A., De Fruyt, F., Hřebíčková, M., Murakami, T., Bratko, D., Conner, M., Nagy, J., Nussbaum, S., Rodríguez-Fornells, A., Ruisel, I. (2003): The Five-Factor Personality Inventory: Cross-Cultural Generalizability across 13 Countries. *European Journal of Personality Psychology*, 17, 347-373.
- Hřebíčková, M., Urbánek, T. (2006): Typologie osob: aplikace shlukové analýzy v NEO osobnostním inventáři. *Čs. psychologie*, 50, 5, 405-418.

Seznam dalších původních vědeckých prací

- Hřebíčková, M. (2005) Osobnost žen a osobnost mužů ve světle NEO osobnostního inventáře (NEO-PI-R). In: D. Heller, J. Procházková, I. Sobotková (ed.), *Psychologické dny 2004. Svět žen a mužů: polarita a vzájemné obohacování. Sborník příspěvků z konference Psychologické dny, Olomouc 2004.* Olomouc, Universita Palackého v Olomouci, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. *Facultas Philosophica, Psychologica* 35 – suppl.
- Hřebíčková, M. (2005): Perspektivy výzkumu rysů. Doslov ke knize O. Kolaříková *Téma osobnostních rysů v psychologii dvacátého století.* Praha Academia. 104-111.
- Hřebíčková, M. (2005): Změny pěti dimenzí osobnosti v závislosti na věku. In: P. Macek, J. Dalajka (eds.), *Vývoj a utváření osobnosti v sociálních a etnických kontextech.* Brno, Masarykova univerzita, 69-76.
- Hřebíčková, M. (2004): NEO osobnostní inventář podle NEO-PI-R P.T. Costy a R.R. McCrae. Praha, Testcentrum.
- Hřebíčková, M. (2003): Posuzování osobnostních charakteristik Slováků českými vysokoškoláky. In: M. Svoboda, P. Humpolíček, J. Humpolíčková, J. (eds.), *Sociální procesy a osobnost 2003.* Brno, Psychologický ústav FF MU Brno, 123-128. Vyšlo na CD.

- Hřebíčková, M. (2003): Lexikální výzkumy pětifaktorové struktury popisu osobnosti. In: I. Čermák, M. Hřebíčková, P. Macek, Agrese, identita, osobnost. Brno, Tišnov. Psychologický ústav AV ČR a Sdružení Scan, 268-292.
- Čermák, I. Hřebíčková, M., Macek, P. (2003): Agrese, identita a osobnost jako předmět současného výzkumu v české a slovenské psychologii. In: I. Čermák, M. Hřebíčková, P. Macek (ed.), Agrese, identita, osobnost. Brno, Tišnov Psychologický ústav AV ČR a Sdružení Scan, 13-20.
- Hřebíčková, M. (2003): NEO osobnostní inventáře v psychodiagnostice: Případová studie. In: D. Heller, J. Šturma, I. Sobotková (eds.), Kořeny a vykořenění. Sborník referátů z Psychologických dnů 2002 v Olomouci. Olomouc, Českomoravská psychologická společnost ve spolupráci s PsÚ AV ČR a katedrou psychologie UP Olomouc, 488-493.
- Hřebíčková, M. (2003): Teachers' emotional stability: Preliminary results of self-other agreement. In: E. Řehulka (Ed.), Teachers and health 5, Brno, Nakladatelství Pavel Křepela, 107-120.
- McCrae, R., Costa, P., Ostendorf, F., Angleitner, A., Hřebíčková, M., Avia, M., Sanz, J., Sánchez-Bernardos, M., Kusdil, E., Woodfield, R., Saunders, P., Smith, P. (2002): Nature over nurture: Temperament, personality, and lifespan development. In J. T. Cacioppo, G. G. Berntson, R. Adolphs, C. S. Carter, R. J. Davidson, M. K. McClintock et al. (Eds.), Foundations in social neuroscience, Cambridge, MA: MIT Press, 725-745.
- Hřebíčková, M., Řehulková, O. (2002): Struktura osobnosti učitelek ve srovnání s ženami jiných profesí. In: E. Řehulka, O. Řehulková (ed.), Učitelé a zdraví (4). Brno. Psychologický ústav AV ČR a Vydavatelství Scan, 40-46.
- Hřebíčková, M., Urbánek, T. (2002): Shoda při posuzování osobnosti. In: F. Baumgartner, M. Frankovský, M. Kentoš (ed.), Sociálne procesy a osobnosť. Zborník príspevkov. Košice. Spoločenskovedný ústav SAV, Ústav experimentálnej psychológie SAV, 129-133.
- Hřebíčková, M. (2002): Mezinárodní srovnání pěti obecných dimenzí osobnosti. In: M. Blatný, M. Svoboda, I. Ruisel, J. Výrost (Ed.), Sociální procesy a osobnost. Sborník příspěvků 2001. Brno. Psychologický ústav AV ČR, Sdružení SCAN, s. 18-23.
- Hřebíčková, M., Urbánek, T., Čermák, I. (2002): Psychometrické charakteristiky NEO osobnostního inventáře pro sebezposouzení a posouzení druhého. Zprávy psychologického ústavu AV ČR.
- Hřebíčková, M., Urbánek, T., Čermák, I. (2002): Gender differences in personality traits: Analysis of self- and peer-rating. 11 th European Conference on Personality, July 21-25. Germany.
- Hřebíčková, M., Urbánek, T. (2001): NEO pětifaktorový osobnostní inventář (podle NEO Five-Factor Inventory P.T. Costy a R.R. McCrae). Praha, Testcentrum.
- Hřebíčková, M. (2001): Od pětifaktorového modelu k pětifaktorové teorii osobnosti. In: M. Blatný, M. Svoboda, I. Ruisel, J. Výrost, J. (ed.), Sociální procesy a osobnost. Sborník příspěvků. Brno, PsÚ AV ČR, PsÚ FF MU, 65-72.
- Hřebíčková, M. (2001): Přehled výzkumů uplatňujících pětifaktorový model osobnosti v adolescenci. In. O. Řehulková, E. Řehulka, E. (ed.), Psychologické otázky adolescence. Brno. Psychologický ústav AV ČR a Nakladatelství Albert, 43-57.
- Hřebíčková, M. (2001): Využití NEO osobnostních inventářů v diagnostice pěti obecných dimenzí osobnosti (Big Five). Psychológia pre bezpečný svet. Zborník príspevkov „Psychologické dni“. Bratislava, Slovenská psychologická spoločnosť pri

- SAV, Slovenská komora psychológov, Veliteľstvo pozemných síl Armády SR, 406-412.
- Macek, P., Hřebíčková, M., Čermák, I. (1999): Identita, vývoj a osobnostní charakteristiky adolescentů. Sociální procesy a osobnost. Sborník příspěvků. Brno, PsÚ AV ČR, PsÚ FF MU, 78-84.
- Hřebíčková, M., Čermák, I. (1998): Srovnání pěti obecných dimenzí osobnosti (Big Five) v sedmi jazycích. Sociální procesy a osobnost. Sborník příspěvků. Brno, PsÚ FF MU a PsÚ AV ČR, 55-59.
- Hřebíčková, M. (1998): Co je to Big Five? Propssy, 4, 14-15, 25.
- Hřebíčková, M. (1997): Jazyk a osobnost: pětifaktorová struktura popisu osobnosti. Brno, Vydavatelství Masarykovy univerzity a Psychologický ústav AV ČR.
- Hřebíčková, M. (1996): Vývoj markerů pětifaktorové struktury osobnosti. Nepublikovaný rukopis. Brno, Psychologický ústav AV ČR.
- Hřebíčková, M., Čermák, I. (1996): Diagnostika pěti obecných dimenzí osobnosti. Osobnost v dimenzích poruchové a neporuchové činnosti. Brno, Vydavatelství MU a PsÚ AV ČR, 30-42.
- Hřebíčková, M. (1996): O pětihlavém drakovi. Osobnost v dimenzích poruchové a neporuchové činnosti. Brno, Vydavatelství MU a PsÚ AV ČR, 43-45.
- Hřebíčková, M., Čermák, I. (1996): Obecné dimenze osobnosti u mladších a starších adolescentů (česká verze dotazníku NEO-FFI). Retrospektiva, realita a perspektiva slovenskej psychológie. Zborník príspevkov VIII. zjazdu Slovenskej psychologickéj spoločnosti. Bratislava, Stimul, 371-374.
- Hřebíčková, M., Čermák, I.: Diagnostika pěti obecných dimenzí osobnosti. Osobnost v dimenzích poruchové a neporuchové činnosti, Brno 25. 9. 1996, FFMU a PsÚ AV ČR.
- Hřebíčková, M. (1995): Osobnostní deskriptory: Přídavná jména pro popis osobnosti. Brno, Psychologický ústav AV ČR.
- Hřebíčková, M., Ostendorf, F. (1995): The NEO Five-Factor Inventory in a Czech and a German context. European Journal of Psychological Assessment, 11, S1, 14.
- Hřebíčková, M. (1995): The structural model of personality based on the lexical analysis: A Czech replication of the five-factor model based on a comprehensive taxonomy of personality-descriptive adjectives. Unpublished manuscript, Institute of Psychology, Academy of Sciences of the Czech Republic.
- Hřebíčková, M., Ostendorf, F., Angleitner, A.: Basic dimensions of personality description in the Czech language. Seventh Meeting of the International Society for Study of Individual Differences. Warsaw July 14-19 1995. ISSD.
- Čermák, I., Hřebíčková, M., Osecká, L., Řehulková, O. (1994): Interaction between personality and lexical means in social attribution. In: B. De Raad, W.K.B. Hofstee, G.L. Van Heck (Eds.), Personality Psychology in Europe, Vol. 5, Tilburg, Tilburg University Press, 33-35.
- Hřebíčková, M., Ostendorf, F.: Towards a comprehensive taxonomy of Czech personality-relevant terms. Seventh European Conference on Personality. Madrid, July 12-16 1994, EAPP.
- Hřebíčková, M., Ostendorf, F., Angleitner, A.: Slawische und germanische Persönlichkeitssprache: Vergleich der Ergebnisse einer tschechischen und einer deutschen Taxonomie. 39. Kongress der Deutschen Gesellschaft für Psychologie. Hamburg, September 25-29 1994. DGP.

- Hřebíčková, M. (1993): The lexical approach to personality: Constructing the list of Czech personality descriptive terms. *Studia psychologica*, 35, 4-5, 359-361.
- Hřebíčková, M., Řehulková, O., Osecká, L., Blatný, M. (1992): Jazyk a sociální percepce: Vliv lexikálních prostředků na vnímání významu interpersonálního chování. *Čs. psychologie*, 36, 3, 267-277.
- Hřebíčková, M., Blatný, M., Osecká, L., Řehulková, O. (1992): Vliv kognitivního stylu závislost na poli na vnímání interpersonálních charakteristik osobnosti. *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, 27, 3, 203-209.
- Osecká, L., Čermák, I., Hřebíčková, M., Blatný, M. (1992): Judging others according to yourself I: Attribution of interpersonal qualities in relation to lexical categories. *Studia psychologica*, 34, 4-5, 393-398.
- Hřebíčková, M. (1991): Etický rozměr intimního života dospívajících. *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, 26, 1, 78-86.
- Čermák, I., Hřebíčková, M. (1991): Psychologické pojetí dichotomií v morálce. *Bulletin Etika*, 2, 71-76.
- Hřebíčková, M. (1990): Etika partnerských vztahů v dospívání. *Bulletin Etika*. 1, 185-198.
- Hřebíčková, M. (1989): Psychologická příprava mladých sportovců. *Teorie a praxe tělesné výchovy*, 37, 12, 731-735.